

Al-Andalus: een ideaal?

Verwijzingen naar al-Andalus in landelijke Nederlandse dagbladen

De Mezquita in Córdoba

Masterthesis Interculturele Communicatie
Universiteit van Tilburg
Begeleider: dr. A.C.J. de Ruiter

Judith Ouwens
ANR 778680

Augustus 2011

INHOUDSOPGAVE

1. Inleiding.....	4
2. Onderzoeksvraag.....	7
2.1 Hoofdvraag	7
2.2 Deelvragen.....	7
3. Al-Andalus: een overzicht (711-1492).....	9
3.1 De verovering (711-716).....	9
3.2 De gouverneurs (716-756).....	10
3.3 Het onafhankelijke emiraat (756-929).....	12
3.4 Het kalifaat van Córdoba (929-1031).....	13
3.5 De taifa-periode (1031-1088)	15
3.6 De Almoraviden (1088-1150).....	16
3.7 De Almohaden (1150-1226).....	17
3.8 De Nasriden (1238-1492).....	18
4. Methodologie.....	22
4.1 Dagbladen.....	22
4.1.1 Selectie dagbladen	22
4.2 Verzamelen van de artikelen	23
4.2.1 Periode	23
4.2.2 Zoektermen	24
4.2.3 Eerste selectie	24
4.2.3 Zoekwegen	25
4.3 Ordening (de database)	25
4.4 Bronnen	27
5. Resultaten	29
5.1 Aantal artikelen per zoekterm	29
5.2 Verdeling artikelen over de categorieën	29
5.2.1 Kunst en cultuur	30
5.2.2 Achtergrond.....	31
5.2.3 Reizen, nieuws en koken	32
5.3 Verspreiding van artikelen in de tijd.....	33
5.3.1 Jaren '90	34
5.3.2 Jaren '00	35
5.4 Perioden van al-Andalus.....	36
5.5 Waardeoordelen in de artikelen.....	37

5.5.1 Artikelen zonder waardeoordeel.....	38
5.5.2 Artikelen met een waardeoordeel	39
5.6 Verschillen tussen dagbladen	48
6. Conclusie	51
Literatuuropgave.....	54
Achtergrondliteratuur	54
Krantenartikelen	56
Bijlagen (gebundeld in losse syllabus).....	63

1. INLEIDING

De strijd tussen 'het westen' en 'de islam' neemt sinds de eeuwwisseling een prominente plaats in op het wereldtoneel. De aanslagen van al-Qaeda in New York, Madrid en Londen, de situatie in Israël en de oorlogen in Afghanistan en Irak zijn hier toonaangevende voorbeelden van. In steeds meer landen in Europa krijgen rechtse, nationalistische politieke partijen voet aan de grond en een belangrijk onderwerp in hun retoriek is het protest tegen niet-westerse allochtonen en de islam. In Nederland werd de islamdiscussie voor het eerst op deze wijze aangewakkerd door Pim Fortuyn, die na een aanloop binnen Leefbaar Nederland in een Volkskrantartikel de islam als achterlijke cultuur bestempelde.¹ (Centrumdemocraat Hans Janmaat, die hem voorging, was tegen immigranten in Nederland maar richtte zijn pijlen over het algemeen niet specifiek op de islam). Na de dood van Fortuyn in 2002 werden zijn standpunten vertegenwoordigd door Kamerleden van zijn Lijst Pim Fortuyn en in 2006 kreeg het anti-islam standpunt een nieuw gezicht in de persoon van Geert Wilders, die toen de Partij voor de Vrijheid (PVV) oprichtte. Ook bekende Nederlanders en politici als Theo van Gogh, Ayaan Hirsi Ali en Rita Verdonk kwamen met scherpe kritiek op islam regelmatig in de media. De afgelopen jaren zijn felle discussies gevoerd over niet-westerse allochtonen en immigranten en de plaats die de islam inneemt of in zou moeten nemen in onze samenleving. Op verschillende momenten leken moslims en tegenstanders van de islam loodrecht tegenover elkaar te staan. Ditzelfde patroon is ook zichtbaar in omliggende landen als Frankrijk (Front National), België (Vlaams Blok/Belang), Denemarken (Dansk Folkeparti), Oostenrijk (Freiheitliche Partei Österreichs) en vele anderen.

Toch is er ook een periode in de geschiedenis geweest waarin moslims, joden en christenen vreedzaam samenleefden in wat nu Spanje heet. In 711 vielen moslims vanuit Noord-Afrika het Iberisch Schiereiland binnen en veroverden het in recordtempo op de Visigotische koningen die er in de vroege middeleeuwen de dienst uitmaakten. Pas in 1492 maakten koningin Isabella van Castilië en koning Fernando van Aragon gezamenlijk een definitief einde aan de islamitische beschaving in Spanje door het laatste Moorse vorstendom Granada in te nemen. Hoewel de periode van islamitisch bewind zeer bewogen was en veel oorlogen kende, zowel met de christenen in het noorden als onderling, is het meest bekend misschien nog wel de tijd van het kalifaat van Córdoba (929-1031). In deze relatief rustige eeuw groeide de stad Córdoba uit tot wereldstad en brak een bloeiperiode aan voor de wetenschappen, kunst, architectuur, literatuur en filosofie. Moslims, christenen en joden leefden hier naast en met elkaar. Christenen en joden hadden de status van 'dhimmi' (een jood of christen die leeft onder islamitische heerschappij en het gezag erkent) en in ruil voor het betalen van een speciale belasting en een beperking van de burgerrechten waren zij vrij de eigen religie uit te oefenen. Volgens de Koran moeten moslims immers tolerant zijn voor de Mensen van het Boek (christenen en joden).

¹ Poorthuis, F & Wansink, H. (2002, 9 februari). De islam is een achterlijke cultuur. *De Volkskrant*.

In de huidige islamdiscussies wordt vaak terugverwezen naar deze periode in de Spaanse middeleeuwen, bijvoorbeeld door mensen die beweren dat de islam een vredelievende religie is en niet automatisch tot conflicten leidt. Zij verwijzen met name naar de periode van het kalifaat als bewijs dat een islamitisch bewind kan leiden tot een tolerante, florerende maatschappij. Tegenstanders weerleggen dat standpunt door te wijzen op de ongelijkwaardigheid van de verschillende religies in al-Andalus, de oorlogen en de strenge regimes die er toen ook waren. Een bekende ontkenner van de tolerantie in al-Andalus is de in Egypte geboren schrijfster en historica Bat Ye'or. Zij noemt *'het geloof dat het Andalusische kalifaat van de middeleeuwen, symbool van de islamitisch-christelijke harmonie, het model levert voor de totstandbrenging van Eurabië in de eenentwintigste eeuw'* als één van de vijf pijlers van 'de Eurabische doctrine'.² Ze verwijt voorstanders dat zij *'de Andalusische dhimmitude zijn gaan verheerlijken en zich achter de troepen hebben geschaard die juist hun eigen vrijheid willen beknotten'*.³ Ye'or meent dat er geen historisch bewijs bestaat voor de verdraagzaamheid van de kaliefen van Córdoba en werden dhimmi's onder de sharia (de islamitische wet) juist onderdrukt door wrede straffen, een eigen belasting, het wonen in de armste wijken van de stad en het dragen van andere kleding.⁴ María Rosa Menocal, hoogleraar Spaans en Portugees aan Yale University in de Verenigde Staten is een bekende voorstander van de tolerante islam in Spanje. In haar boek *'De gouden eeuwen van Andalusie'* geeft ook zij aan dat het systeem van dhimmitude zich op twee manieren kan ontwikkelen: het kan leiden tot grotere tolerante of tot religieuze oppressie. Menocal is van mening dat de Oemajjaden, die eerst het emiraat en daarna het kalifaat stichtten, een buitengewoon vrije opvatting met betrekking tot dhimmitude hanteerden en dat hun sociale politiek in al-Andalus zich kenmerkte door openheid. Wel geeft ze daarbij aan dat waar de positie van joden aanzienlijk verbeterde (zij werden onderdrukt door de Visigoten), de positie van de christenen juist verslechterde, aangezien zij tot de komst van de moslims aan de macht waren geweest. De christenen hadden veel hogere verwachtingen en eisen en waar de gewetensvrijheid die zij kregen voor de joden een zegen was, voelden de christenen zich onderdrukt door de beperkingen met betrekking tot openbare uitingen van religie. Ook het grote aantal christenen dat zich, meestal uit praktische overwegingen, bekeerde tot de islam viel de achterblijvende minderheid zwaar.⁵

Enkele keren de afgelopen jaren haalde al-Andalus het internationale nieuws door actuele gebeurtenissen. Zo werd naar deze periode verwezen in verschillende videoboodschappen van al-Qaeda. In een boodschap die waarschijnlijk is opgenomen nog voor de aanslagen in New York in 2011 zei Osama bin Laden: *'we zullen nooit toestaan dat de tragedie van al-Andaloës (het verlies van islamitisch Spanje) wordt herhaald in Palestina'*.⁶ Ook in een boodschap in 2003 heeft bin Laden het kort over Spanje en in een boodschap uit 2004 zegt hij: *'Het is genoeg om te weten dat de economie van alle Arabische landen zwakker is dan de economie van dat ene land dat ooit deel was van ons rijk, toen we nog gewoon waren de islam werkelijk te volgen. Dat land is het verloren al-Andalus.'*⁷ Ook de toenmalige tweede man van al-Qaeda, Ayman al-Zawahiri, verwijst naar al-Andalus in een

² Ye'or 2007, p. 232.

³ Ye'or 2007, p. 275

⁴ Ye'or 2007, p. 286-288

⁵ Menocal 2006, p. 77-78

⁶ Leezenberg (2006, 8 september).

⁷ Burghoorn, 2004, 14 september).

videoboodschap. *'Het terugveroveren van al-Andalus is een algemene plicht, en voor u in het bijzonder'*, zei al-Zawahiri op 20 september 2007, waarbij hij zich richtte tot de inwoners van de Marghreblanden.⁸ Het idee bestaat dat de aanslagen van al-Qaeda in Madrid in 2004 een soort vergeldingsactie waren voor het verlies van al-Andalus.⁹ Ook haalde een islamitische radicale groepering die zich 'Fatah al Andalus' noemt regelmatig het nieuws.¹⁰

Een ander incident dat de aandacht van de wereld weer even vestigde op de islamitische geschiedenis van Spanje was de handhaving van het bidverbod voor moslims in de Mezquita van Córdoba. Begin 2010 werd een groep Oostenrijkse moslims uit het gebouw, dat nu een kathedraal is, verwijderd toen zij daar wilden bidden. Hun verzoek te mogen bidden in wat ooit een van de mooiste en grootste moskeeën van de islamitische wereld was, werd niet gehonoreerd.¹¹

De meest recente nieuwsfeiten waarin de geschiedenis van al-Andalus een rol speelde, vonden plaats in New York in 2010. Het ging daarbij om de geplande bouw van een islamitisch gemeenschapshuis in New York, met daarin allerlei faciliteiten als een auditorium, boekhandel, kinderopvang en sportgelegenheid. Het centrum zou de naam 'Córdoba House' krijgen, als verwijzing naar de stad waar moslims, christenen en joden eeuwenlang vreedzaam samenleefden en zou moeten fungeren als ontmoetingscentrum waar alle buurtgenoten welkom zouden zijn. De controversie ontstond door de locatie van het centrum op ongeveer tweehonderd meter van 'Ground Zero' in New York, waar in 2001 de aanslagen op het World Trade Center plaatsvonden. Een islamitisch gebouw op zo'n kleine afstand van de aanslagen werd door sommigen gezien als een belediging en provocatie. Ook de naam kreeg kritiek, omdat die zou verwijzen naar islamitische verovering. Uiteindelijk is beslist dat het gebouw er wel zal komen, maar onder de naam Park51 (een verwijzing naar het adres op Park Place). In Nederland was veel aandacht voor deze discussie, met name omdat de partijleider van de PVV, Geert Wilders, naar New York afreisde om daar een speech te geven tegen de komst van het gebouw.¹²

In dit onderzoek wordt gekeken naar de rol van al-Andalus in het publieke debat in Nederland over de islam. Hoe wordt naar deze periode verwezen, en klopt het beeld dat wordt geschetst? Om dit te ontdekken zijn de verwijzingen naar al-Andalus in de afgelopen twee decennia in Nederlandse dagbladen in kaart gebracht en bestudeerd. In het volgende hoofdstuk worden de vraagstelling en de onderzoeksvragen besproken. Hoofdstuk drie geeft een korte beschrijving van de bestuurlijke en politieke ontwikkelingen gedurende de acht eeuwen dat al-Andalus bestond. In hoofdstuk vier wordt de methodologie van het onderzoek besproken, in hoofdstuk vijf komen de resultaten aan bod en hoofdstuk zes is gewijd aan de conclusies en discussie.

⁸ Auteur onbekend (2007, 21 september).

⁹ Leezenberg (2006, 8 september).

¹⁰ Auteur onbekend (2008, 29 augustus); Auteur onbekend (2009, 5 maart); Auteur onbekend (2010, 8 januari).

¹¹ De Waal (2010, 10 februari).

¹² Interview met medeoprichter Daisy Khan bij Nieuwsuur op 7 september 2010 (<http://nieuwsuur.nl/onderwerp/183283-vrees-voor-antimoskee-stemming-in-vs.html>)

2. ONDERZOEKSVRAAG

In de inleiding is beschreven hoe het onderwerp al-Andalus terugkomt in de media en in het publieke debat over de islam. Zowel voor- als tegenstanders van het idee dat een tolerante islam bestaat, verwijzen naar deze periode in hun argumentatie. In deze studie wordt onderzocht op welke wijze al-Andalus voorkomt in het Nederlandse debat en of het beeld dat wordt geschetst terecht is.

2.1 Hoofdvraag

Voor dit onderzoek is het noodzakelijk enkele beperkingen aan te brengen. Zo is het niet mogelijk om alle opinies en communicaties over dit onderwerp in Nederland te onderzoeken. Dit onderzoek beperkt zich tot artikelen uit Nederlandse dagbladen, omdat die een belangrijk podium vormen voor het publieke debat over dit onderwerp. Daarbij komt dat krantenartikelen gearchiveerd worden, waardoor het mogelijk is een vrij complete verzameling van artikelen met verwijzingen naar al-Andalus te genereren. Deze verzameling zou een relatief compleet beeld moeten kunnen geven over wat er binnen een bepaalde periode over al-Andalus is geschreven. Niet alleen artikelen die betrekking hebben op het islamdebat worden meegenomen, maar alle artikelen waarin verwezen wordt naar al-Andalus, omdat alleen dan een volledig beeld kan ontstaan van de wijze waarop nu over deze periode wordt gesproken. Een tweede beperking heeft betrekking op het meten van de correctheid van de feiten die worden gebruikt om de meningen over al-Andalus te onderbouwen. Dit is lastig te bepalen, omdat binnen de artikelen vaak juist daarover wordt getwist. Daarbij komt dat de situatie in al-Andalus een lange periode van bijna acht eeuwen beslaat, die inmiddels ver achter ons ligt. Daarom is een zo objectief en hanteerbaar mogelijke maat nodig; in dit onderzoek is gekozen voor een aantal wetenschappelijke teksten.

De hoofdvraag van deze studie is daarom als volgt geformuleerd:

Hoe wordt in de Nederlandse dagbladen verwezen naar de periode van islamitische heerschappij op het Iberisch schiereiland, en komen de daarin gehanteerde feiten overeen met de huidige wetenschappelijke visie op al-Andalus?

2.2 Deelvragen

Ook deze vraag is nog te breed om in dit onderzoek te kunnen worden beantwoord. Daarom is een beperking aangebracht in zowel het aantal te onderzoeken artikelen als in de wetenschappelijke teksten die zijn gebruikt om de feiten te verifiëren. De bepaalde grenzen worden toegelicht in hoofdstuk 4 (Methodologie): de selectie in dagbladen en artikelen komt aan bod in respectievelijk paragraaf 4.1 en 4.2, de keuze van wetenschappelijke bronnen is te vinden in paragraaf 4.4. Deze beperkingen hebben geleid tot de formulering van de volgende deelvragen:

Hoe wordt verwezen naar al-Andalus in landelijke Nederlandse dagbladen met een oplage boven de 100.000 in de periode tussen 1 januari 1990 en 31 juli 2010?

- a. Hoe vaak wordt verwezen naar al-Andalus en om wat voor artikelen gaat het?*
- b. Zijn de verwijzingen relatief gelijkmatig verspreid over de jaren, of zijn er piekmomenten? Zo ja, zijn daar oorzaken voor aan te wijzen?*
- c. Wordt verwezen naar specifieke perioden van al-Andalus?*
- d. Wordt in de verwijzing een waardeoordeel gegeven over al-Andalus? Zo ja, zijn deze oordelen onderbouwd met meningen en/of feiten? Zijn deze eventuele oordelen positief of negatief van toon?*
- e. Wanneer in een artikel een waardeoordeel onderbouwd wordt met feiten, zijn deze feiten dan juist (komen ze overeen met de feiten die gegeven worden in wetenschappelijke teksten)?*
- f. Is er verschil in aantal, aard en/of toon van de verwijzingen per dagblad?*

Voor deze vragen beantwoord kunnen worden, is het van belang om een beeld te hebben van de geschiedenis van al-Andalus. Daarom bestaat het volgende hoofdstuk uit een overzicht van deze geschiedenis, waarbij vooral wordt ingegaan op de geografische en politieke aspecten. Het overzicht is geconstrueerd op basis van historische gegevens, die te vinden zijn in wetenschappelijke werken over deze periode. Een deel van de gebruikte titels komt ook in het vervolg van dit onderzoek terug (zie het hoofdstuk Methodologie, paragraaf 4.4).

3. AL-ANDALUS: EEN OVERZICHT (711-1492)

Acht eeuwen lang waren moslims aan de macht op (gedeelten van) het Iberisch schiereiland. Hoewel er geen sprake was van één constante staat en er verschillende dynastieën aan de macht zijn geweest over gebieden die vaak wisselden in afmetingen, wordt het Spanje onder islamitisch bewind 'al-Andalus' genoemd.

De acht eeuwen kunnen grofweg worden onderverdeeld in een aantal perioden. Deze perioden verschillen onder andere in de verdeling van de macht, de stabiliteit in het gebied en de ontwikkeling en welvaart. In dit hoofdstuk wordt per periode een korte omschrijving gegeven van de politieke en bestuurlijke situatie en de gevolgen daarvan voor de bevolking, met in het bijzonder aandacht voor de relaties tussen moslims, christenen en joden.

3.1 De verovering (711-716)

Na de dood van Mohammed in 632 maakte de islamitische wereld een periode door van explosieve groei. Gedurende het tijdperk van de Oemajjaden-dynastie (661-750) strekte het gebied onder islamitische heerschappij van de Atlantische Oceaan in het westen tot aan centraal Azië in het oosten, met Damascus als hoofdstad. Een groot deel van de oorspronkelijke bewoners van de overwonnen gebieden bekeerde zich tot de islam.

In april 711 maakte een klein leger van met name tot de islam bekeerde Berbers de oversteek van Ifriqiya (Noord-Afrika) naar het Iberisch Schiereiland. Het leger werd aangevoerd door Tariq ibn Ziyad, een generaal die onder orders stond van de Oemajjadische kalief al-Walid I. De landingsplaats van dit leger is later vernoemd naar deze generaal: Jabal Tariq (de rots van Tariq) ofwel Gibraltar. Op het moment van deze oversteek was het Iberisch Schiereiland in handen van de christelijke Visigoten, die zich daar in de vijfde eeuw hadden gevestigd na het uiteenvallen van het Romeinse Rijk. Het leger van Tariq rukte snel op naar het noorden waar het de strijd aanging met het leger van de Visigotische koning Rodrigo. Tegen de verwachting in won het leger van Tariq deze strijd, waarbij koning Rodrigo sneuvelde. Vervolgens nam Tariq Córdoba in en daarna ook Toledo, de hoofdstad van het Visigotische koninkrijk.

De Arabische gouverneur van Ifriqiya, Musa ibn Nusayr, hoorde van de successen van Tariq en stak in 712 over naar het Iberisch Schiereiland met versterkingen. Hij veroverde steden als Sevilla, Mérida en Zaragoza en wist controle te krijgen over de vallei van de Ebru. Binnen enkele jaren was het complete schiereiland onder islamitisch bewind gebracht. Musa en Tariq werden door de Oemajjadische kalief teruggeroepen naar Damascus en de zoon van Musa, Abd al-Aziz, werd gouverneur van al-Andalus, de islamitische delen van het Iberisch Schiereiland.

Over de vraag hoe het mogelijk was dat een relatief klein leger zo snel zulke grote overwinningen wist te behalen, bestaan verschillende theorieën. Sommige christelijke schrijvers beschouwden het als een straf van God voor het morele verval van de Visigoten. Een andere theorie is dat graaf Julian, de gouverneur van Ceuta, wraak wilde nemen op koning Rodrigo omdat die zijn dochter zou hebben verleid. Hij zou het leger van Tariq hebben gestuurd om koning Rodrigo van zijn troon te stoten. Waarschijnlijker is dat het Visigotische koninkrijk al ernstig verzwakt was door onder andere opstanden van de Basken in het noorden en een interne machtsstrijd tussen Agila (de zoon van de vorige koning) en Rodrigo, die beiden meenden aanspraak te maken op de troon. Door zijn strijd met Agila en de onrust in de Baskische regio's kon Rodrigo zich niet volledig richten op de invasie van de moslims. De snelle opmars van het islamitische leger, de plotselinge dood van Rodrigo en de val van Toledo maakten dat het verzet van de Visigoten was gebroken. Sommigen van hen vluchtten naar de Pyreneeën, maar een groot aantal Visigotische families koos ervoor te blijven en tot een akkoord te komen met de moslims. Zij behielden hun eigendomsrechten en geloofsvrijheid in ruil voor hun loyaliteit en een betaling in geld en/of goederen. Sommige van deze families bekeerden zich later tot de islam. Huwelijken tussen islamitische veroveraars en belangrijke vrouwelijke leden uit de Visigotische gemeenschap (zo trouwde Abd al-Aziz met de weduwe van koning Rodrigo) leidden tot een verdere stabilisatie van de regio. Daardoor kon Abd al-Aziz zijn legers voornamelijk inzetten voor uitbreiding van zijn gebied. De legers staken de Pyreneeën over en namen daar verschillende steden in. Door een gebrek aan mankracht en door de voortdurende tegenstand van de Franken (met als bekendste wapenfeit de slag bij Poitiers die in 732 door Karel Martel werd gewonnen) trokken de laatste islamitische legers zich in 759 terug naar het Iberisch Schiereiland.¹³

3.2 De gouverneurs (716-756)

Al-Andalus werd een provincie van het kalifaat van Damascus. Vanaf 716 werd Córdoba aangewezen als provinciale hoofdstad, en de gouverneurs van het gebied werden benoemd vanuit Ifriqiya. Deze eerste periode van al-Andalus was een onrustige: in veertig jaar tijd volgden ongeveer twintig gouverneurs elkaar in snel tempo op.

De moslims die zich in al-Andalus vestigden vormden geen homogene groep. De Arabieren, die ver in de minderheid waren, vestigden zich met name in grote steden als Córdoba en Sevilla en rond de rijke agrarische grond in de valleien van de Guadalquivir en de Ebro. Rijkdom en macht waren in handen van de Arabische elite. Deze Arabieren waren afkomstig uit verschillende stammen en families, wat niet zelden leidde tot vetes en conflicten. De Berberse stammen, die het grootste deel van de invasietroepen vormden, kwamen voornamelijk terecht op de Spaanse Hoogvlakte en in de heuvelgebieden van Andalusië en Valencia. Zij waren over het algemeen arm en hadden nauwelijks invloed. Dit zorgde voor spanningen tussen de Berbers en de Arabieren, die hoog opliepen toen een Berberse opstand in de Maghreb oversloeg naar al-Andalus. Waarschijnlijk protesteerden deze Berbers tegen het feit dat zij maar weinig merkten van de fundamentele gelijkheid voor moslims waarover in de Koran gesproken wordt. Omdat lang niet alle protesterende Berbers moslim waren, is het waarschijnlijk dat het conflict ook met etniciteit te maken had. Syrische troepen die door de kalief in

¹³ Barton 2009, p. 22-25; Van Dooren & Zwartjes 1995, p.58; Reilly 2003; p.51-54.

Damascus naar Noord-Afrika werden gestuurd om daar de opstand te onderdrukken faalden daarin, en een aantal van hen maakten de oversteek naar al-Andalus. Daar wisten zij wel de rust te herstellen en ook zij vestigden zich in dit nieuwe emiraat.

Op het Iberisch Schiereiland trokken door een hongersnood in de vallei van de Duero veel van de daar gevestigde Berbers naar het zuiden, waardoor een strook dunbevolkt land ontstond tussen al-Andalus in het zuiden en de christelijke koninkrijkes in het noorden. Deze strook zou als een buffer gaan dienen en hoewel door de moslims soms nog wel rooftochten werden gehouden in de christelijke gebieden, hebben zij nooit meer geprobeerd het gebied ten noorden van deze strook te veroveren.

Het aantal moslims in al-Andalus nam in deze periode snel toe. Islamitische mannen trouwden met vrouwen uit de lokale bevolking, die zich (met hun eventuele kinderen) meestal bekeerden tot de islam. Dat in deze nieuw ontstane samenleving mensen met het geloof van de nieuwe machthebbers over het algemeen veel meer mogelijkheden hadden, heeft waarschijnlijk ook geleid tot een groot aantal bekeringen. Vaak ook eisten moslims in machtige posities van hun cliënten, slaven en mensen die van hen afhankelijk waren dat zij zich zouden bekeren tot de islam. Er wordt verondersteld dat na een periode van ongeveer twee generaties het aantal moslims in al-Andalus was toegenomen van ongeveer 1% naar ongeveer 10% van de bevolking.

Hoewel atheïsten en polytheïsten niet getolereerd werden in al-Andalus, mochten joden en christenen in principe hun geloof behouden. Als 'mensen van het Boek' of 'dhimmi's', zoals moslims joden en christenen ook wel noemen, namen zij een beschermde positie in in de samenleving van al-Andalus. Zo mochten zij geloven volgens de eigen tradities, hun eigen wetten volgen voor zover dit betrekking had op interne zaken in hun gemeenschap, hun eigen grond behouden en zij mochten zelf hun ambtenaren aanwijzen, zolang deze werden goedgekeurd door de gouverneur of een van zijn ondergeschikten. In ruil hiervoor moesten zij de islamitische wet respecteren en was er voor hen een speciale belasting (moslims hoefden volgens de islamitische wet geen belasting te betalen). Er stonden wel strenge straffen op pogingen tot het bekeren van moslims tot het christen- of jodendom en op het tegenhouden van christenen of joden die zich wilden bekeren tot de islam. Ook was het verboden laster te verspreiden over de islam en de profeet Mohammed.

Hoewel de joodse gemeenschap in al-Andalus klein geweest moet zijn, was die in verhouding erg invloedrijk. Doordat joodse mannen geacht werden in staat te zijn de Torah te lezen, was de geletterdheid onder joden aanzienlijk hoger dan onder moslims en christenen. Dat leidde ertoe dat zij vaak relatief hoge en ook leidinggevende posities innamen in de intellectuele, commerciële en soms zelfs politieke wereld. Een andere reden voor de relatief goede positie van de joden wordt ook gezocht in de vermeende rol die zij speelden tijdens de verovering van het Iberisch Schiereiland in de achtste eeuw. Hoewel bewijs hiervoor ontbreekt wordt verondersteld dat de joden Tariq en Musa steunden en zelfs hielpen bij hun strijd, omdat de Visigoten strenge anti-joodse wetten in het leven hadden geroepen. De joden hoopten waarschijnlijk dat zij het onder islamitisch bewind beter zouden hebben.

De christenen vormden de grootste groep inwoners van al-Andalus. Zij werden ook wel mozaraben genoemd, een term die is afgeleid uit het Arabisch en die zoets betekende als 'zij die gearabiseerd zijn', omdat een groot gedeelte van hen veel islamitische gewoonten overnam, zoals de kledingstijl en soms de eetgewoonten. Velen van hen leerden Arabisch, en beheersten dat vaak beter dan het Latijn. De mozaraben waren georganiseerd in kerken en gemeenschappen, waar zij hun eigen bisschoppen en leiders hadden. Deze leiders kwamen regelmatig bijeen en hadden vaak contact met de gouverneur of emir. Omdat dit vaak goed opgeleide en machtige mannen waren die een groot deel van de bevolking vertegenwoordigden, was een goede relatie met hen van groot belang voor de gouverneur, die hen nodig had om de rust en stabiliteit te bewaren.¹⁴

3.3 Het onafhankelijke emiraat (756-929)

In 750 werd de dynastie van de Oemajjaden in Damascus omver geworpen door de dynastie van de Abbasiden. De Abbasiden stamden af van Abbas, de oom van de profeet Mohammed, en vonden dat het kalifaat hen toekwam. De Abbasiden vermoordden de gehele familie van Oemajjaden en vestigden zich in Bagdad, de nieuwe hoofdstad. Slechts één van de Oemajjaden wist te ontkomen: de jonge prins Abd al-Rahman, een kleinzoon van de laatste Oemajjadische kalief. Abd al-Rahman vluchtte naar Noord-Afrika en maakte in 755 de oversteek naar al-Andalus. Daar wist hij vrij snel verschillende etnische groepen Arabieren achter zich te krijgen en de macht te grijpen. In juli 756 riep hij zichzelf in de moskee van Córdoba uit tot emir van het onafhankelijke emiraat al-Andalus.

Abd al-Rahman wist de onderlinge twisten tussen de Arabieren te stoppen en reorganiseerde het emiraat, waarbij het gezag centraliseerde in zijn hoofdstad Córdoba. Hij versterkte het leger en verhoogde de belasting voor joden en christenen. In Córdoba begon hij met de bouw van de Mezquita, wat later een van de grootste moskeeën ter wereld zou worden. Deze moskee, bekend om zijn bogenstructuur, werd in latere perioden verder uitgebreid.

Zijn opvolgers kregen te maken met verschillende problemen als godsdienstconflicten in de rest van de islamitische wereld, de christelijke koninkrijkes in het noorden van het Iberisch Schiereiland die probeerden stukken van al-Andalus terug te veroveren, aanvallen van Noormannen en opstanden van Berbers, slaven en tot de islam bekeerde christenen en joden (zij werden ook wel muwalladun genoemd) die allemaal streden voor een gelijke behandeling van moslims in al-Andalus. De emirs wisten de interne en externe aanvallen over het algemeen af te slaan en de relatieve stabiliteit in het emiraat te bewaren.

Een opvallend fenomeen in de aanhoudende protesten tegen de machthebbers was een groep christenen die bekend zouden komen te staan als 'de martelaren van Córdoba'. Christenen hadden als dhimmi's een beschermde status in de islamitische maatschappij van al-Andalus, zolang zij zich aan de hen voorgeschreven wetten hielden. Zo mochten ze geen moslims bekeren tot het christendom en de islam niet belasteren. Tussen 851 en 859 sprak een groep christenen, bestaande uit voornamelijk monniken, een banvloek uit over de

¹⁴ Barton 2009, p.26-28; Van Dooren & Zwartjes 1995, p. 58-59, 74-76; Jayyusi (Red.) 1994, p.149-156; Reilly 2003, p.56-61.

profeet Mohammed. De meest bekende uit deze groep was een priester, Sint Eulogius. Hij stelde een geschrift op, 'Memoriale sanctorum', over een christen genaamd Isaac die in 851 de islam zodanig beledigde dat hij, ondanks meerdere pogingen van de moslims om zijn gedrag te excuseren, uiteindelijk ter dood werd gebracht. In het geschrift maakte ook Sint Eulogius de islam belachelijk en hij streefde ernaar om net als Isaac martelaar te worden, wat hem uiteindelijk lukte. Ondanks verschillende verzoeken van de islamitische machthebbers om zijn woorden terug te nemen weigerde hij, en in 859 werd hij op last van Mohammed I onthoofd. Voor zijn dood wist hij verschillende andere christenen te overtuigen hetzelfde te doen. Lang niet alle christenen waren het echter met hem eens; al tijdens het Concilie van Córdoba in 852 maakten vele vooraanstaande christenen bezwaar tegen de handelwijze van Sint Eulogius en zijn medestanders. Zij waren van mening dat het najagen van martelaarschap een vorm van zelfmoord was, iets dat nadrukkelijk verboden was binnen het christendom.¹⁵

3.4 Het kalifaat van Córdoba (929-1031)

Abd al-Rahman III, de achtste onafhankelijke emir van al-Andalus, kwam in 912 aan de macht. De invloed van het emiraat reikte op dat moment niet ver buiten Córdoba en de omgeving daaromheen. Abd al-Rahman III begon onmiddellijk met het uitschakelen van opstandige elementen binnen de grenzen van zijn emiraat, die protesteerden tegen de Oemajjadische machthebbers. Een voor een kreeg hij hen onder zijn controle. Vervolgens lanceerde hij verschillende aanvallen tegen de christelijke koninkrijkes in het noorden; niet zozeer om ze te veroveren maar om zich ten opzichte van hen en zijn eigen volk te profileren als leider. De rijkdommen die werden buitgemaakt tijdens deze aanvallen versterkten zijn prestige. Abd al-Rahman III slaagde erin stukken land die door de christelijke koninkrijkes waren ingenomen terug te veroveren en kreeg de stukken niemandsland op de Spaanse Hoogvlakte onder zijn controle.

Omdat zijn grootmoeder een dochter was van de oude koning van Navarra en zijn moeder een christelijke slavin die waarschijnlijk afkomstig was uit de omgeving van de Pyreneeën, was Abd al-Rahman III zelf voor driekwart Spaans en slechts voor een kwart Arabisch. Hij had blauwe ogen, een blanke huid en roodachtig haar, dat hij volgens sommige bronnen zwart verfde om er Arabischer uit te zien. In januari 929 riep hij zichzelf uit tot kalief en claimde de titels 'leider van de gelovigen' en 'verdediger van het geloof van Allah'. Daarmee benoemde hij zichzelf niet alleen als politiek leider van al-Andalus maar ook als spiritueel leider van de Soennitische gemeenschap binnen zijn kalifaat en daarbuiten. Ook verbrak hij zo definitief de banden met het kalifaat van de Abbasiden in Bagdad. Het kalifaat van de Abbasiden was in deze periode sterk aan het verzwakken, maar dat was waarschijnlijk niet de belangrijkste reden van Abd al-Rahman III. Van groter belang was de bedreiging voor zijn rijk die werd gevormd door de sjiiitische dynastie van de Fatimiden in wat nu Tunesië heet. Ook de leider van de Fatimiden had zich uitgeroepen tot kalief en kreeg steeds meer invloed in Noordwest Afrika. De Fatimiden vormden niet alleen een bedreiging voor de macht en het aanzien van het Oemajjadische kalifaat in al-Andalus, maar ook voor de handelsroutes van al-Andalus naar het Middellandse Zeegebied en West-Afrika. Abd al-Rahman ondersteunde zijn spirituele leiderschap met militaire en

¹⁵ Van Dooren & Zwartjes 1995, p.58-62, 76-77; Fletcher 1992, p.40-41; Menocal 2006, p.55-67,73-80.

diplomatieke expedities naar Noord-Afrika en met de bouw van een vloot. Hij nam een aantal steden in aan de Noord-Afrikaanse kust van de Middellandse Zee om zo zijn grenzen te kunnen beschermen en ging allianties aan met verschillende Berberse stammen in Noord-Afrika die ook tegen de Fatimiden waren. Tegen zoveel tegenstand konden de Fatimiden niet op en zij verlegden hun aandacht naar het oosten, in de richting van Egypte.

Een bloeiperiode brak aan in al-Andalus, met name op het gebied van economie, wetenschap en cultuur. In deze zogenaamde Gouden Eeuw was Córdoba met meer dan 100.000 inwoners een van de grootste steden van de bekende wereld. Er waren vele moskeeën en badhuizen en een enorme bibliotheek en in opdracht van Abd al-Rahman III werd begonnen met de bouw van een enorm paleizencomplex even buiten de stad, genaamd Medinat al-Zahara. De handel bloeide op en de landbouw floreerde door de ontwikkeling van irrigatiesystemen en nieuw ingevoerde gewassen als suikerriet, rijst en sinaasappelen. Naast handel en landbouw waren ook mijnbouw (met name goud, maar ook zilver, ijzer, lood en zink) en industrie belangrijk voor de economische ontwikkeling. De wetenschap ontwikkelde zich snel; er waren scholen en met universiteiten vergelijkbare instituten en geleerden hielden zich bezig met onder andere medicijnen, astronomie, wiskunde, geschiedenis en taalkunde (vaak meerdere terreinen tegelijk). Het waren de wetenschappers uit de periode van het kalifaat en de jaren erna die de in Europa verloren gegane Griekse en Romeinse erfenis uit de Oosterse wereld terughaalden en vertaalden naar het Latijn. De aanwezigheid van geleerden met verschillende religieuze en etnische achtergronden leidde tot een ontmoeting van verschillende ideeën en het ontstaan van vertalingen die de werken toegankelijk maakten voor een breder publiek.

In 961 werd Abd al-Rahman III opgevolgd door zijn zoon, al-Hakam II, die zich met name interesseerde in wetenschap en kunsten. Hij versterkte zijn legers met Berbers uit Noord-Afrika en deze Berbers wisten snel veel macht te verkrijgen. Na de dood van al-Hakam II werd zijn elfjarige zoon Hisham II benoemd tot kalief. Hij was alleen kalief in naam; omdat hij zo jong was werd het land bestuurd door een van zijn regenten, al-Mansur (ook bekend als Almanzor). Hisham II zou nooit werkelijk aan de macht komen. Al-Mansur wist door zijn tegenstanders uit te schakelen steeds meer functies en macht te verzamelen en versterkte zijn legers met grote groepen Berbers en slavische Slaven. Zijn legers waren constant in beweging en vielen continu de christelijke koninkrijkes in het noorden aan, tot aan Barcelona en Santiago de Compostela, dat in 997 werd leeggeroofd. Door zijn grote en sterke legermacht wist al-Mansur zowel de buitengrenzen als de rust binnen de grenzen te bewaren, en de aanvallen leverden hem rijkdommen en prestige op waarmee hij zijn positie continu wist te verstevigen. Hij ging verder met de ontwikkeling van Medinat al-Zahira ten oosten van Córdoba en in 981 verplaatste hij zijn regering naar deze paleisstad. In Córdoba zelf bouwde hij verder aan de Mezquita. Al-Mansur, die al die jaren de werkelijke machthebber was zonder de titel van kalief te hebben verworven, werd na zijn dood opgevolgd door zijn zoon Abd al-Malik. Al-Mansur en zijn opvolgers werden de Amiriden genoemd.

De bevolking van al-Andalus was al lange tijd ontevreden onder het dictatoriale regime van al-Mansur en zijn opvolgers. Ook de woede over de statusverschillen tussen met name de Arabische en Berberse moslims die al

eeuwenlang in meer of mindere mate voor onrust zorgde, stak weer de kop op en in 1008 was de chaos compleet. In dat jaar werd de tweejarige Abd al-Aziz aangewezen als de nieuwe Amiriden-kalief, wat leidde tot protesten van de Hammudiden. Deze half-Berberse dynastie meende ook aanspraak te kunnen maken op de troon. Vanaf dat moment volgden veertien kaliefen van zowel Arabische als Berberse afkomst elkaar in snel tempo op. Er waren opstanden onder de bevolking, legereenheden sloegen aan het muiten en er moesten hoge belastingen worden opgebracht om de militaire ingrepen die dit met zich meebracht te kunnen bekostigen. Medinat al-Zahira, de paleisstad van de Amiriden, werd verwoest. Na een staatsgreep kwam Hisham III aan de macht, een lid van dynastie van de Oemajjaden. In 1031 deed hij officieel afstand van de troon, wat het definitieve einde van het kalifaat van Córdoba inluidde.¹⁶

3.5 De taifa-periode (1031-1088)

Het einde van het kalifaat betekende ook het definitieve uiteenvallen van het leger en van de fragiele politieke eenheid in al-Andalus. Een periode van burgeroorlogen brak aan en er ontstonden aanvankelijk tussen de dertig en veertig taifa's (Arabisch voor partij), regionale staatjes die waren opgebouwd uit de bestaande administratieve eenheden en hun achterland. Sommigen waren groot en machtig, anderen slechts een kleine, versterkte nederzetting. Ook Córdoba veranderde van hoofdstad van het kalifaat naar een kleine, weinig invloedrijke taifa. Na enkele decennia werden kleinere taifa's door de grotere ingelijfd of werden ze ingenomen door de christelijke legers uit het noorden. Rond 1050 waren de zes meest invloedrijke, prominente taifa's Sevilla, Granada, Badajoz, Toledo, Valencia en Zaragoza. Met name Sevilla was machtig; de sterke leiders van deze taifa wisten hun gebied steeds verder uit te breiden en de stad leidde een relatief vreedzaam en economisch voorspoedig bestaan.

De taifa's werden bestuurd door koningen of emirs die er vaak een decadente, frivole levensstijl op na hielden. Er waren niet alleen Arabische koningen: in het zuiden van al-Andalus grepen in verschillende taifa's zoals Granada, Málaga en Ronda Berberse generaals de macht en er waren ook taifa's die werden bestuurd door prominente burgers of zelfs voormalige slaven. De meeste taifa's waren weinig stabiel, doordat de regeerders weinig ervaring hadden met autonomie en velen recht meenden te hebben op de troon. Ook tussen de taifa's was constant strijd en rivaliteit, waarbij diplomatieke problemen en kleinschalige militaire conflicten aan de orde van de dag waren. In plaats van hen aan te vallen, klopten machthebbers van de taifa's nu bij de christelijke koninkrijkes aan voor militaire hulp om de eigen positie ten opzichte van andere taifa's te versterken, waar zij de christenen goed voor betaalden. Ook in de taifa's nam de wetenschap een prominente plaats in en ook de literatuur bloeide op doordat de vorsten daar status aan ontleenden. Een beroemde dichter uit deze tijd was Ibn Zaydun (1003-1070).

De christelijke koninkrijkes hadden hun eigen problemen, zoals onderlinge strijd en aanvallen van de Noormannen. Daardoor waren zij aanvankelijk nauwelijks in staat te profiteren van de verdeeldheid en wanorde in al-Andalus en het terugveroveren van land op de moslims gebeurde slechts op kleine schaal. Er

¹⁶ Barton 2009, p. 41-47; Van Dooren & Zwartjes 1995, p.62-64, 74-77; Fletcher 1995, p.53; Guichard 2006, p.89-119; Jayyusi (Red.) 1994 p.112-135.

werd steeds meer handel gedreven tussen beide gebieden en ook aan het gevangennemen en vrijlaten van krijgsgevangenen werd goed verdiend. Huurlingen en edellieden van beide partijen vochten soms in het leger van de moslims, dan weer voor de christenen, zonder gehinderd te worden door politieke, culturele of religieuze loyaliteit. Het bekendste voorbeeld is waarschijnlijk de Castiliaanse edelman Rodrigo Díaz de Vivar, beter bekend als El Cid. Aanvankelijk was El Cid in dienst van christelijke en islamitische legers, waar hij afwisselend grote successen boekte en werd ontslagen omdat hij teveel zijn eigen gang ging. Later zette hij zijn opgedane rijkdom en reputatie in om een eigen legertje te beginnen, waarmee hij vocht in opdracht van zowel christelijke koningen als islamitische taifa's. In 1094 nam hij Valencia in, en regeerde daar de laatste vijf jaar van zijn leven over zijn eigen taifa.

De christelijke legers wisten zich te versterken en onder leiding van koning Alfonso IV van León en Castilië werd de druk vanuit het noorden op de islamitische taifa's steeds groter. In 1085 werd al-Andalus opgeschrikt toen Alfonso VI zonder al teveel moeite Toledo wist in te nemen; de koning van de taifa gaf zich over aan Alfonso in ruil voor bescherming. De overgave van deze oude Visigotische hoofdstad was van grote symbolische waarde en de militaire expedities die Alfonso VI vervolgens naar al-Andalus stuurde, maakten duidelijk dat de islamitische heerschappij in al-Andalus in gevaar was.¹⁷

3.6 De Almoraviden (1088-1150)

In Noord-Afrika waren ondertussen de Almoraviden aan de macht gekomen, een dynastie van nomadische Berberse moslims die vanuit de Sahara naar de kustgebieden waren getrokken en zich loyaal hadden verklaard aan de Abbasiden in Bagdad. De Almoraviden kenmerkten zich door een strenge naleving van de islam en een sobere levensstijl. Ze moesten niets hebben van joden en christenen, maar ook niet van de decadente Arabische koningen in de taifa's. Ze waren van mening dat de moslims in al-Andalus te ver waren afgedwaald van de ware islam. De Almoraviden vonden de levensstijl van de taifa-vorsten decadent en goddeloos; omdat die zich volgens hen meer bezighielden met wijn, astrologie en poëzie dan met de naleving van de islam. Moslims mochten zich volgens de islamitische wet nooit onderwerpen aan niet-moslims; toch was in bijvoorbeeld de taifa Granada een jood aan de macht. Ook betaalden sommige taifa's belastingen aan een christelijke koning in ruil voor bescherming en was er amper meer contact met de kalief in Bagdad, terwijl de Almoraviden aan dat contact juist grote waarde hechtten.

Omdat de druk van de christelijke legers onder aanvoering van Alfonso VI steeds groter werd en de onderling en intern verdeelde taifa's daar niet genoeg weerstand tegen konden bieden, riep de koning van de taifa Sevilla, al-Mu'tamid b. Abbad, in 1086 de hulp in van de Almoraviden. Hoewel zij bang waren voor deze Berbers, was het vooruitzicht overgenomen te worden door de christenen nog minder aantrekkelijk. De Almoraviden, bereid om hun medemoslims te helpen al keken ze op hen neer, staken over naar het Iberisch Schiereiland, maar zij keerden zich nadat zij de christenen hadden teruggedrongen ook tegen de moslims die de taifa's bestuurden. Ook koning al-Mu'tamid werd verbannen naar de Sahara. In korte tijd maakten zij zich

¹⁷Barton 2009, p. 51-52; Van Dooren & Zwartjes 1995, p. 64-65, 82; Fletcher 1992, p.81-87, 100; Guichard 2006, p.133-141.

meester van de islamitische gebieden; in 1106 hadden zij die allemaal in handen en veroverden ze zelfs een aantal gebieden ten oosten van Toledo en rondom Zaragoza op Alfonso VI. In deze tijd was al-Andalus opnieuw een eenheid en maakte het onderdeel uit van het rijk van de Almoraviden, waarvan de hoofdstad Marrakesh was.

De Almoraviden waren streng en intolerant jegens andere moslims en traden hard op tegen joden en christenen. In de winter van 1125 en 1126 leidde Alfonso I, de koning van Aragon, een overval langs de kustlijn van het Iberisch Schiereiland tot aan Granada en overtuigde de christenen langs die route ervan met hem mee terug te gaan naar Aragon, waar zij zonder angst voor de Almoraviden konden leven. De tweede Almoraviden-emir, Ali, verbande vervolgens uit wraak vele christenen uit zijn gebied naar Noord-Afrika. Ontwikkelingen als deze leidden ertoe dat de relatie tussen moslims en christenen verhardde.

De heerschappij van de Almoraviden was van korte duur: interne opstanden en aanvallen van de christenen in het noorden maakten hen kwetsbaar. Rond het jaar 1150 werd het rijk van de Almoraviden in Noord-Afrika omver geworpen door een nieuwe dynastie: de Almohaden.¹⁸

3.7 De Almohaden (1150-1226)

Ook de Almohaden staken de Straat van Gibraltar over en in 1173 hadden zij al-Andalus veroverd op de Almoraviden. De Almohaden, onder aanvoering van hun grondlegger Ibn Tumart (1082-1130), zagen het als hun taak om de in hun ogen corrupte Almoraviden omver te werpen en de Berbers terug te leiden naar de orthodoxe islam. Zij vonden dat de Almoraviden zich teveel aan de levensstijl van al-Andalus hadden aangepast. Hoewel de opkomst van de Almohaden in deze zin te vergelijken was met die van de Almoraviden waren er verschillen. Waar de Almoraviden de islam brachten als een set van regels waaraan men zich moest houden, hechtten Ibn Tumart en zijn volgelingen veel waarde aan het begrip 'tawhid' ofwel eenheid: de wereld en alles daarin was van god. Hoewel ook de Almohaden regels nadrukkelijk handhaafden, was het spirituele aspect voor hen belangrijker. Daarnaast waren de Almohaden anders georganiseerd dan de Almoraviden; in plaats van een stammenstructuur kenden zij een hiërarchie die hen meer tot een eenheid maakte.

In de tijd van de Almoraviden en de Almohaden kwamen drie invloedrijke filosofen uit al-Andalus op. Ibn Rushd (ook bekend als Averroës; 1126-1198), de bekendste van deze drie, vertaalde en becommentarieerde de werken van Aristoteles; de vele vertalingen van zijn werk herintroduceerden Aristoteles in wat nu Europa heet. Daarnaast pleitte hij voor een integratie van filosofie en religie en schreef hij over zaken als ethiek, politiek en astronomie. Ibn Rushd werd geboren in Córdoba als kleinzoon van een qadi (rechter); een functie die hij later ook zelf zou uitoefenen in Sevilla en later Córdoba. Daarnaast was hij filosoof, arts en theoloog en stond hij onder de bescherming van de machthebbers in Córdoba. Uiteindelijk werd Ibn Rushd echter verbannen naar Noord-Afrika, omdat de opvatting was ontstaan dat rede, logica en metafysica ten koste gingen van het ware geloof. Ibn Bajja (ook bekend als Avempace; 1106-1138) is geboren in Zaragoza en was, zoals de meeste

¹⁸ Van Dooren & Zwartjes 1995, p.65-68; Fletcher 1992, p. 105, 112-117; Guichard 2006, p.167-174.

geleerden in die tijd, actief op verschillende terreinen variërend van poëzie en filosofie tot botanica en natuurkunde. Hij hield zich bezig met de werken van Aristoteles en Plato en verzette zich tegen het fundamentalisme van de Almoraviden. Ibn Bajja was een belangrijke inspiratiebron voor Ibn Rushd. Ibn Tufayl (ook bekend als Abubacer, d. 1185) werd geboren in Cádiz en was naast filosoof ook astronoom en arts van de Almohaden en hield zich bezig met de werken van Plato. Hij introduceerde Ibn Rushd aan het hof en schreef zelf de 'Philosophus Autodidactus'. Deze drie filosofen vormden het hoogtepunt van de filosofie in al-Andalus. De vertalingen van hun werken naar het Latijn inspireerden latere denkers als st. Thomas van Aquino (1225-1274) en zelfs William Defoe (1659/61 (onzeker)-1731), die zijn 'Robinson Crusoe' inspireerde op werk van Ibn Tufayl. Een vierde bekende filosoof uit al-Andalus was de joodse Rabbi Mozes b. Maymun (ook bekend als Maimonides; 1138-1204). De vader van Maimonides was een joodse rechter in Córdoba, maar Maimonides zelf vestigde zich op zijn dertigste in Caïro. Hij probeerde de ideeën van Aristoteles te verzoenen met de joodse theologie. Behalve beroemde filosofen bracht al-Andalus ook bekende historici (o.a. Ibn Khaldun, 1332-1406) en dichters (o.a. Ibn Hazm, 994-1063 en Samuel Ha-Nagid, 993-1056) voort.

Ook de Almohaden kenden slechts een korte heerschappij. De christenen in het noorden van het Iberisch Schiereiland hadden zich inmiddels gevormd tot drie machtige koninkrijken: Aragon-Catalonië, Léon-Castilië en Portugal. Hoewel de Almohaden aanvankelijk stand hielden en ook in de strijd overwinningen behaalden (een bekend voorbeeld is de slag bij Alarcos in 1195) veroverden de christelijke koningen langzaam maar zeker steeds meer gebieden op de moslims. De strijd kreeg steeds meer het karakter van een heilige oorlog. De christenen voerden, gesteund door christenen in de rest van Europa, een kruistocht tegen de islam en de Almohaden hadden een jihad (heilige oorlog) verklaard. In 1223 stierf de laatste Almohaden-kalief zonder een zoon en opvolger na te laten, waardoor een interne machtsstrijd ontstond. Hoewel verschillende vorsten probeerden de macht te grijpen of onafhankelijkheid te claimen, ging het rijk van de Almohaden ten onder en in 1226 ontstond opnieuw een taifa-periode die zou duren tot 1237. De christelijke koningen maakten graag gebruik van deze verdeeldheid en onrust binnen al-Andalus: in 1236 namen zij Córdoba in, in 1238 Valencia en in 1248 Sevilla. De moslims zouden deze steden nooit meer weten terug te veroveren.¹⁹

3.8 De Nasriden (1238-1492)

Rond het jaar 1250 hadden de christelijke koningen het grootste gedeelte van het Iberisch Schiereiland in hun macht. Alleen een klein gebied in het zuiden was nog in handen van de moslims: het koninkrijkje Granada. Deze staat was in 1237 opgericht door Muhammed ibn Yusuf ibn Nasr, wiens afstammelingen de Nasriden worden genoemd, toen de macht van de Almohaden tanende was. Koning Fernando III van Castilië stond Muhammed toe zijn emiraat te behouden in ruil voor de helft van zijn jaarlijkse inkomsten, die bijvoorbeeld werden afgedragen in de vorm van de vijfhonderd ruiters die Muhammed naar Fernando III stuurde in 1247 ter ondersteuning van zijn beleg van Sevilla. Zo kreeg het koninkrijk de vorm van een vazalstaat die afhankelijk was van Castilië.

¹⁹ Van Dooren & Zwartjes 1995, p.68-69, 88; Fletcher 1992, p. 105, 118-120, Glassé 2001, p.194, 199-200, 202; Leezenberg 2001; Russell 1987, p.387-389.

Het koninkrijk van Granada was relatief klein (de omvang was nooit meer dan 30.000 km² en meestal minder) en instabiel. Het stuk land dat ertoe behoorde was weinig vruchtbaar en voor voedsel waren de inwoners afhankelijk van handel met voornamelijk Noord-Afrika. Intern rommelde het: in de dorpen en steden hadden verschillende stammen het voor het zeggen die voortdurend met elkaar in conflict waren; het was de taak van de sultan te proberen de vrede te bewaren. Daarbij groeide de bevolking voortdurend met islamitische vluchtelingen uit delen van het Iberisch Schiereiland die weer in christelijke handen waren en Berbers uit Noord-Afrika. De zware belastingen die waren opgelegd door de koning van Castilië drukten op het volk en daarbij kwam dat volgens de islamitische wet een emiraat nooit een cliëntrelatie mocht hebben met een christelijke staat: precies de situatie zoals die in Granada was. Er heerste een gespannen, gewelddadige sfeer.

Dat het koninkrijk van de Nasriden zo lang heeft weten te bestaan kwam voornamelijk door de sterke, diplomatieke leiders die er steeds weer in slaagden om conflicten onder de bevolking op te lossen en door de uitstekende verdediging die door hen gevoerd werd. De grenzen van het koninkrijk werden beschermd door lange rijen kastelen die om de paar kilometer waren gebouwd en binnen de steden werden de vele uitkijktorens goed onderhouden. Het leger van het koninkrijk bestond voor een groot deel uit snelle, lichtbepapende ruiters die zeer effectief wisten te werken en daarnaast konden de sultans rekenen op de steun van de Meriniden, de opvolgers van de Almohaden in Noord-Afrika. De Nasriden-sultans hadden zich noodgedwongen ontwikkeld tot uitstekende diplomaten en zij zetten die vaardigheden waar mogelijk in om te profiteren van conflicten tussen hun vijanden. Ook was het lot hen soms gunstig gezind, zoals bij de belegering van Gibraltar door Alfonso XI in 1349: de pest brak uit in zijn legers, waarbij ook de koning zelf stierf. De belegering werd gestaakt en Gibraltar bleef nog ruim een eeuw deel uitmaken van het koninkrijk van Granada.

De samenleving in het koninkrijk van Granada was, zeker in vergelijking met de voorgaande situaties in al-Andalus, bijzonder homogeen. Er waren nauwelijks mozaraben en hooguit 1% van de bevolking bestond uit joden. De oorzaak van deze homogeniteit is te vinden in de veranderende politieke verhoudingen in die tijd. Het koninkrijk van Granada was klein en dichtbevolkt en deed steeds meer dienst als toevluchtsoord voor moslims uit gebieden die inmiddels door de christelijke koningen waren ingenomen. Dit in combinatie met de impopulariteit van en angst voor de steeds groeiende christelijke koninkrijken, maakte het voor (voormalige) christenen en ook joden steeds moeilijker om zich in de samenleving van Granada te handhaven. Met name de (van oorsprong) christelijke inwoners van Granada kozen er vaak voor de grens over te steken naar de christelijke koninkrijken.

Een van de meest bekende en best bewaard gebleven architectonische herinneringen aan al-Andalus is het Alhambra van Granada, de Rode Burcht die uitkijkt over de stad en de omgeving. Het kasteel werd gebouwd tijdens de eerste taifa-periode in de elfde eeuw door de Ziriden, een Berberdynastie die toen in Granada aan de macht was. Ook de Nasriden-sultans vestigden zich in het kasteel. Tijdens de regeerperiode van Muhammed V (1354-1359 en 1362-1391) werd het verder uitgebouwd met, naast het fort, onder andere moskeeën, badhuizen, kantoren, woonverblijven en tuinen. De schilderijen en architectuur uit de paleizen wekt nu,

eeuwen later, nog altijd de bewondering van bezoekers. Tegenover het Alhambra lag (en ligt nog steeds) tegen een heuvel gebouwd de wijk Albaicín, die kort na de oprichting van het koninkrijk gebouwd was om de vluchtelingen uit andere delen van het Iberisch Schiereiland op te vangen. Gedurende de regeerperiode van Muhammad V was het relatief rustig in het koninkrijk. Binnen Castilië heerste een burgeroorlog, waardoor het heroveren van gebied op de moslims tijdelijk op een laag pitje stond: de Nasriden zagen zelfs kans het eigen gebied nog wat uit te breiden. Er werd veel gehandeld met de omliggende christelijke gebieden en de welvaart nam toe.

Aan het begin van de 15^e eeuw werd het opnieuw erg onrustig rondom het koninkrijk van Granada. Een korte oorlog met de Castilianen van 1405 tot 1410 en het einde van de Meriniden-dynastie in Noord-Afrika leidden tot veranderende machtverhoudingen tussen de partijen. De Meriniden werden niet opgevolgd door een sterke dynastie en de Mameluken verder naar het oosten hadden hun eigen conflicten, waardoor de Nasriden niet op hun steun konden rekenen zoals zij dat bij de Meriniden deden. Ruzies tussen de verschillende stammen binnen de bevolking en de kelderende economie verzwakten het koninkrijk verder van binnenuit. Een conflict over de opvolging van emir Yusuf III, wiens zoon en beoogd opvolger nog minderjarig was, lokte een korte burgeroorlog uit. De christelijke koninkrijkes richtten zich echter vooral op elkaar en hun ruzies, en de politieke wil en strategie ontbraken bij hen vooralsnog om het laatste stukje van al-Andalus in te nemen. In 1474 bundelden het echtpaar Fernando van Aragon en Isabella van Castilië hun krachten en voor het eerst in eeuwen was er politieke eenheid in het grootste deel van het Iberisch Schiereiland. In 1481 begonnen zij een oorlog tegen het koninkrijk van de Nasriden, die tien jaar zou duren en het einde zou betekenen van al-Andalus.

In 1483 slaagde een van de legeraanvoerders van Koning Fernando erin om de rebellerende zoon van de zittende sultan gevangen te nemen. Deze Abu Adb Allah Abu al-Hasan (beter bekend als Boabdil) werd door de Castilianen vrijgelaten en als sultan van Granada aangewezen in de plaats van zijn vader, onder voorwaarde dat hij niet tegen de christelijke legers zou optrekken. Vervolgens belegerde Fernando één voor één de steden van het koninkrijk en om de beurt vielen ze in zijn handen: Ronda in 1485 als eerste en Almería als laatste in 1490. Granada zelf werd acht maanden lang belegerd. In december van 1491 werd in het geheim over de voorwaarden voor overgave onderhandeld. Op 1 januari 1492 namen Castiliaanse troepen het Alhambra in en de volgende ochtend overhandigde Boabdil de sleutels van de stad aan Fernando en Isabella. Bij deze ceremonie, waarbij alle partijen om onduidelijke redenen gekleed waren in Moorse kledij, was ook Christopher Columbus aanwezig.

Voor de moslims in Granada golden vanaf toen dezelfde regels als voor moslims in andere delen van de koninkrijken Castilië en Aragon, die het grootste deel van het Iberisch Schiereiland besloegen. De moslims die in deze christelijke gebieden leefden werden mudejars genoemd en mochten hun eigen religie en gewoonten behouden en zelf rechtspreken. Wel waren er verschillen per stad en regio; zo werd in Málaga, waar veel verzet was, het overgrote deel van de ruim achtduizend moslims als slaaf verkocht. Boabdil, en vele moslims

met hem, kozen ervoor te emigreren naar Noord-Afrika. Kort na de inname van Granada gebood de regering dat alle joden uit Spanje moesten worden verbannen. Na de eeuwwisseling werd in de Castiliaanse gebieden een vergelijkbare eis gesteld aan moslims: zij kregen de keus tussen bekeren of emigreren. Omdat aan emigratie enkele meestal onmogelijke eisen werden gesteld (emigranten moesten enorme geldbedragen betalen en mochten hun kinderen niet meenemen), kozen de meesten voor bekering. Na aanvankelijke protesten tegen deze eisen van eerst Fernando en na hem zijn kleinzoon en opvolger Karel V, ging deze laatste in 1525 overstag en moesten ook de moslims in Aragon kiezen tussen doop of emigratie. Vanaf dat moment werd Spanje, in ieder geval in naam, volledig katholiek. Bekeerde moslims in Spanje bleven een ongeassimileerde minderheid en werden Moriscos genoemd.²⁰

²⁰ Van Dooren & Zwartjes 1995, p.70-71; Fletcher 1992, p. 157-169; Menocal 2006, p.275-281; Reilly 2003, p.191.

4. METHODOLOGIE

Dit is een literatuurstudie naar de wijze waarop in grote landelijke Nederlandse dagbladen²¹ wordt verwezen naar al-Andalus, het gebied op het Iberisch schiereiland dat tussen 711 en 1492 in handen was van islamitische leiders. Na lezing van artikelen in verschillende Europese dagbladen (Nederlandse, Duitse, Engelse, Franse, en Spaanse) bleken verwijzingen naar al-Andalus veelvuldig voor te komen. Daarom is ervoor gekozen het onderzoek te richten op Nederlandse dagbladen. Ook in deze groep zijn nog enkele beperkingen aangebracht, die in dit hoofdstuk nader worden toegelicht.

4.1 Dagbladen

Dagbladen vormen uiteraard niet het enige communicatiemiddel waarin verwezen wordt naar al-Andalus; verwijzingen zijn ook te vinden in televisie- en radio-uitzendingen, in discussies op internetfora, in artikelen in allerlei tijdschriften, et cetera. Al deze media hebben in meer of mindere mate invloed op het publieke debat zoals dat in Nederland wordt gevoerd. Dit onderzoek beperkt zich tot verwijzingen in Nederlandse dagbladen om een aantal redenen van zowel inhoudelijke als praktische aard.

Zo hebben dagbladen een groot bereik: dagelijks ruim 67% van de Nederlandse bevolking boven de dertien jaar, wat neerkomt op ruim negen miljoen lezers (voor de landelijke dagbladen is dit vijf miljoen lezers ofwel 36%). Vrijwel alle groepen in de samenleving zijn vertegenwoordigd in de groep dagbladlezers. Of onderscheid nu gemaakt wordt op geslacht, leeftijd, opleidingsniveau, welstandsniveau of regio, minimaal 50% van iedere groep leest één of meer dagbladen.²²

Daarnaast bieden kranten een min of meer stabiele kwaliteit; artikelen worden geschreven door professionele journalisten of auteurs en moeten voldoen aan kwaliteitscriteria van eindredacties voordat ze daadwerkelijk gedrukt worden. Dit in tegenstelling tot een groot deel van de nieuwere media als blogs, internetfora en twitter, waar de auteur zijn teksten direct kan publiceren.

Een bijkomend voordeel van dagbladen is dat zij tegenwoordig vrijwel allemaal digitaal gearchiveerd zijn. Dit maakt het gemakkelijker om artikelen niet alleen op auteur of trefwoord te zoeken, maar ook op de aanwezigheid van een bepaald woord of een bepaalde woordcombinatie in de tekst van het artikel.

4.1.1 Selectie dagbladen

Om het aantal te onderzoeken artikelen hanteerbaar te houden worden niet alle kranten meegenomen: het onderzoek richt zich op landelijke, Nederlandse dagbladen (zowel de ochtend- als avondbladen) met een

²¹ In deze studie worden de woorden 'dagblad' en 'krant' als synoniem van elkaar gebruikt.

²² Cebuco (2010, 18 oktober). Uitkomsten NOM Print Monitor 2009-II 2010-I.

http://www.cebuc.nl/uploads/artikeldownloads/NPM_2009_II_2010_I.pdf. Cebuco is de marketingorganisatie van de Nederlandse dagbladen die zich richt op de advertentiemarkt.

oplage van boven de 100.000. Deze dagbladen zijn overal in Nederland beschikbaar, en zullen door hun landelijke karakter over het algemeen een grotere invloed hebben op het publieke debat dan de regionale varianten. Ook de gratis kranten zijn op grond van deze criteria meegenomen in het onderzoek. Hoewel het Algemeen Dagblad is aangemerkt als een landelijke krant, is deze niet meegenomen in het onderzoek. Naast de landelijke editie heeft het AD sinds een fusie in 2004 namelijk ook allerlei regionale kranten en bij de artikelen in het digitale archief is vaak niet na te gaan of de artikelen enkel in één van deze regionale versies is verschenen, of ook in de andere en in de landelijke editie.

Tabel 4.1: Oplagecijfers Nederlandse dagbladen (2010, tweede kwartaal)

Krant	Oplage ²³
Metro	500.251
Sp!ts	406.736
Dagblad de Pers	255.351
De Telegraaf	645.872
AD	445.922
de Volkskrant	267.708
NRC Handelsblad	204.858
Trouw	105.681
<i>nrc.next</i>	87.149
<i>Het Parool</i>	86.686
<i>Het Financieele Dagblad</i>	61.283
<i>Reformatorisch Dagblad</i>	53.154
<i>Nederlands Dagblad</i>	29.207

De dagbladen met een oplage boven de 100.000 en die in deze studie zijn meegenomen zijn Metro, Sp!ts, Dagblad de Pers, De Telegraaf, de Volkskrant, NRC Handelsblad en Trouw.

4.2 Verzamelen van de artikelen

Om uit de bovengenoemde kranten de artikelen te verzamelen die relevant zijn voor deze studie, zijn een aantal stappen doorlopen die in deze paragraaf worden toegelicht: het kiezen van een periode, het selecteren van zoektermen en het achterhalen van de artikelen.

4.2.1 Periode

De verzamelde krantenartikelen zijn allemaal gepubliceerd in de periode tussen 1 januari 1990 en 31 juli 2010. Hiervoor is gekozen omdat alle kranten over deze periode digitale archieven beschikbaar hebben gesteld op hun websites. Dit geldt uiteraard niet voor de gratis dagbladen (Metro, Sp!ts en Dagblad de Pers), die pas later zijn ontstaan. Zij hebben digitale archieven die teruggaan tot de eerste uitgave. Voor Metro en Sp!ts was dit op 21 juni 1999, voor Dagblad de Pers op 23 januari 2007.

Deze periode van iets meer dan twintig jaar wordt gekenmerkt door een ingrijpende gebeurtenis ongeveer halverwege: de aanslagen in New York op 11 september 2001 door Al-Qaeda. Deze aanslagen zijn van grote

²³ De cijfers zijn afkomstig uit de opvraagmodule voor oplagecijfers op de website van HOI Instituut voor Media Auditing (<http://www.hoi-online.nl>). Ze betreffen het tweede kwartaal van 2010. De opvraagmodule van HOI geeft aan dat deze kranten ook in eerdere jaren oplagen hadden van meer dan 100.000. De vroegst opvraagbare meting van HOI gaat over het eerste kwartaal van 2007.

invloed geweest op het westerse debat over de islam, en in het verlengde daarvan wellicht ook op de opvattingen over al-Andalus.

4.2.2 Zoektermen

Om de artikelen met verwijzingen naar al-Andalus zo compleet mogelijk te verzamelen, is een voorlopige lijst met zoektermen opgesteld die de mogelijke onderwerpen van dergelijke artikelen zo volledig mogelijk dekt. De lijst is onder te verdelen in een aantal categorieën :

- **Andalus, Andaloës, Andalous:** Andalus en verschillende spellingen daarvan.
- **Andalusië, Andalusia, Andalucia:** Andalusië (met mogelijke andere spellingen) is de naam van de zuidelijke provincie van Spanje, waar de moslims het langst hebben gezeten en waar zich nog steeds verschillende toeristische trekpleisters bevinden uit die periode.
- **Córdoba:** deze stad was de hoofdstad van het kalifaat dat tussen 929 en 1031 bestond, en dat beschouwd werd als de glorieus tijd van al-Andalus.
- **Moren, Moors, Moorse:** De moslims die in al-Andalus leefden werden ook wel Moren genoemd.
- **Convivencia:** deze term verwijst naar de co-existentie van joden, moslims en christenen in al-Andalus.

Om de meest geschikte zoektermen te identificeren is een brede steekproef gedaan in de archieven van een aantal geselecteerde dagbladen. 'Andalus' en 'Andaloës' leverden verschillende bruikbare artikelen op, 'Andalous' daarentegen niet. 'Andalusië' en de gevarieerde spellingen daarvan leverde veel hits, maar slechts enkele relevante artikelen op; een verwaarloosbaar aantal in vergelijking met de stroom artikelen met actueel nieuws of van toeristische aard. De zoekterm 'Córdoba' leverde een vergelijkbaar beeld op: veel artikelen met lokaal nieuws (vaak over de wielertoers de Vuelta), en daarnaast veel artikelen over steden, gemeenten en provincies in verschillende Zuid-Amerikaanse landen met dezelfde naam. 'Moren' bleek veel relevante hits op te leveren, de alternatieven 'Moorse' en 'Moors' gaven relatief weinig resultaat. De meeste artikelen met het woord 'Moorse' in de tekst verwezen naar architectuur, zonder verder op enige wijze in te gaan op de periode waaruit die architectuur afkomstig was. De zoekterm 'Moors' kende hetzelfde probleem, al ging de meerderheid van de hits over mensen met 'Moors' als achternaam, waaronder een presentatrice van RTL4 en een rechter in het strafproces tegen Geert Wilders, die beiden verscheidene malen genoemd werden in krantenartikelen in de periode van het onderzoek.

Daarom zijn de zoektermen 'Andalus', 'Andaloës', 'Moren' en 'convivencia' gekozen om de artikelen uit de verschillende dagbladen te verzamelen. De meeste relevante artikelen die met de afgevalen zoektermen gevonden werden, bleken ook met deze zoektermen naar boven te komen. De artikelen waarvoor dat niet gold, leverden in vergelijking met het totale aantal artikelen geen nieuwe inzichten op.

4.2.3 Eerste selectie

Ook de gekozen zoektermen 'Andalus', 'Andaloës', 'Moren' en 'convivencia' leveren niet uitsluitend relevante artikelen op. Zo verwezen verschillende artikelen naar de periode na 1492, toen na de val van het laatste

moslimbolwerk in Granada de moslims en joden werden verdreven uit Spanje. Deze artikelen zijn niet opgenomen: alleen artikelen die gaan over de periode tussen 711 en 1492 zijn onderwerp van deze studie.

Er is een aantal kanttekeningen te maken bij de verschillende zoektermen:

- **Andalus, Andaloës.** Niet alle artikelen die met de zoekterm 'Andalus' naar boven kwamen, waren relevant. Zo is er ook een buitenwijk van Koeweit-Stad met deze naam, en een wijk in Bagdad waar met enige regelmaat gevechten en aanslagen hebben plaatsgevonden sinds de inval in Irak in maart 2003. Alleen artikelen die verwijzen naar al-Andalus zijn meegenomen. Alle hits voor de zoekterm 'Andaloës' leverden relevante artikelen op.
- **Moren.** De term 'Moren' wordt, naast deze historische betekenis, ook gebruikt om een etnische groep aan te duiden die leeft in Mauritanië en de omliggende gebieden. Ook inwoners van een voormalige Spaanse kolonie op de Filippijnen, en moslims van Arabische afkomst op de Filippijnen worden Moren genoemd, en soms zelfs moslims van Arabische of Berberse afkomst in het algemeen. In het moderne Spaans wordt de term 'los Moros' gebruikt als negatieve benaming voor Noord-Afrikanen. Alleen artikelen die direct betrekking hebben op al-Andalus zijn in deze studie opgenomen.
- **Convivencia.** Hoewel de term voornamelijk gebruikt wordt in de context van al-Andalus, verwijst deze soms naar situaties buiten Spanje en buiten het tijdsbestek van de middeleeuwen, waar sprake is van een co-existentie van moslims, joden en christenen. Deze artikelen zijn niet opgenomen.

4.2.3 Zoekwegen

Aanvankelijk zijn de artikelen verzameld op twee manieren: door bovenstaande zoektermen in te voeren in de Krantenbank van de Openbare Bibliotheken, en door ze in te voeren in de zoekmachine van de digitale archieven van de kranten op internet. Deze archieven waren niet voor alle kranten beschikbaar: de gratis kranten hadden ze niet, het archief van De Telegraaf was zeer beperkt en Trouw, de Volkskrant en NRC Handelsblad hadden het grootste deel van de artikelen afgeschermd voor (digitale) abonnees. Door de lijsten met hits uit te printen, konden de artikelen alsnog gevonden worden op de microfiches in het archief van de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag.

Bij een laatste controle op volledigheid in augustus 2010 bleek dat ook de gratis kranten inmiddels volledig toegankelijke digitale archieven bezaten. Het archief van De Telegraaf was sterk verbeterd met een zoekmachine van Google en Trouw en de Volkskrant hadden de archieven openbaar gemaakt, ook voor niet-abonnees. Met een digitaal abonnement werden ook de archieven van NRC Handelsblad toegankelijk.

Alle artikelen zijn gelezen en beoordeeld op relevantie (ze gaan over al-Andalus en de periode tussen 711-1492).

4.3 Ordening (de database)

De verzamelde artikelen zijn vervolgens ingevoerd in een database (zie voor een samenvatting van deze database bijlage I). Per artikel is daarin een aantal gegevens vastgelegd, onderverdeeld in de categorieën

omschrijving, eigenschappen, waardeoordeel, zoekterm en citaat. Hieronder staat deze indeling verder omschreven.

Omschrijving (gegeven in het artikel).

- **Auteur.** Indien bekend staat in deze kolom de naam van de auteur. Niet alle auteurs zijn journalisten of correspondenten van de krant, soms zijn het bijvoorbeeld politici, schrijvers of filosofen. Als bij het artikel zelf de achtergrond van de schrijver staat genoteerd, is deze opgenomen in de kolom 'toelichting'. De gedachte hierbij is dat wanneer iemands achtergrond expliciet wordt genoemd, het artikel nadrukkelijk vanuit die invalshoek is geschreven.
- **Titel.** Hier staan de titel en eventueel de ondertitel van het artikel.
- **Krant.** In deze kolom staat de krant waarin het artikel is gepubliceerd.
- **Datum:** de datum waarop het artikel in de krant is verschenen. In de krantenarchieven wordt bij sommige artikelen een tweede datum genoemd waarbij staat 'bijgewerkt op'. In dat geval is de datum van de eerste publicatie gekozen.

Eigenschappen (toegekend na lezing van het artikel).

- **Categorie.** In deze kolom staat om welk type artikel het gaat. De mogelijkheden zijn:
 - **Nieuws:** relatief korte, concrete berichten over actueel nieuws.
 - **Achtergrond:** verdiepingsartikelen bij het nieuws, analyses, geschiedenis, opinieartikelen, columns en ingezonden brieven.
 - **Kunst en cultuur:** hiermee worden recensies en achtergrondartikelen over muziek, film, theater, televisie, tentoonstellingen en boeken bedoeld, niet de Andalusische cultuur zelf.
 - **Reizen:** reisverslagen en artikelen met toeristische informatie.
 - **Koken:** recepten, culinaire artikelen.
- **Periode.** De periode van al-Andalus waarnaar het artikel verwijst. De periodes uit hoofdstuk 3 zijn samengevoegd in een viertal groepen: 1=Verovering tot Kalifaat (711-929), 2=Kalifaat van Córdoba (929-1031), 3=Kalifaat tot Nasriden (1031-1238), 4=Nasriden (1238-1492). Ook kan verwezen worden naar de gehele periode van al-Andalus, of kan er geen verwijzing naar een periode zijn. In de database staat dan een 0 genoteerd (niet van toepassing).
- **Actualiteit.** Is het artikel verschenen naar aanleiding van een (op dat moment) actuele gebeurtenis?

Waardeoordeel (toegekend na lezing van het artikel).

- **Geen waardeoordeel.** In het artikel wordt geen oordeel uitgesproken over al-Andalus, omdat de verwijzing slechts terloops is, of omdat er enkel sprake is van een opsomming van feiten. Deze artikelen krijgen in de database het cijfer 1.
- **Wel een waardeoordeel.** In het artikel wordt wel een oordeel uitgesproken over al-Andalus. Daarmee wordt bedoeld dat door de mening van de auteur van het artikel of de beschreven situatie al-Andalus duidelijk positief of negatief naar voren komt. De mogelijkheden zijn:

- **Al-Andalus als naam.** Al-Andalus is gekozen als naam voor bijvoorbeeld een horecagelegenheid of organisatie. Deze artikelen krijgen in de database het cijfer 2.
- **Onderbouwd met meningen.** Er wordt een waardeoordeel gegeven dat is onderbouwd met meningen, ofwel niet controleerbare beweringen. Deze artikelen krijgen in de database het cijfer 3.
- **Onderbouwd met feiten.** Er wordt een waardeoordeel gegeven dat is onderbouwd met minimaal één feit, ofwel een controleerbare bewering. Artikelen die zowel meningen als (een) feit(en) bevatten, vallen onder deze categorie. Deze artikelen krijgen in de database het cijfer 4.
- **Oordeel.** Het waardeoordeel dat over al-Andalus naar voren komt in het artikel is positief (+), negatief (-) of beide (±) van aard.

De laatste twee punten bevatten informatie die uit methodologisch oogpunt relevant is voor dit onderzoek:

- **Zoekterm.** De zoekterm of zoektermen waarmee het artikel is gevonden.
- **Citaat.** Het stuk of de stukken uit het artikel dat de relevante informatie bevat. Wanneer het grote delen of zelfs het gehele artikel betreft is geen citaat opgenomen, maar is het artikel integraal bijgevoegd in de bijlagen.

4.4 Bronnen

Om de vraag te kunnen beantwoorden of de feiten zoals die in de artikelen genoemd worden juist zijn, is het van belang eerst de standaard te definiëren waarmee kan worden vergeleken. Het gaat voor dit onderzoek te ver om terug te grijpen op originele bronnen; het bestuderen daarvan is een studie op zich. Daarom is ervoor gekozen een aantal standaardwerken aan te wijzen. Er zijn veel uitstekende boeken geschreven over deze periode, met verschillende invalshoeken en vanuit allerlei perspectieven. Om recht te doen aan deze verschillen zijn daarom auteurs gekozen die qua achtergrond van elkaar verschillen. De boeken hebben met elkaar gemeen dat zij zijn geschreven door aan universiteiten verbonden specialisten, omdat aangenomen kan worden dat dit een hoge wetenschappelijke standaard en een kritisch lezerspubliek garandeert. Deze titels vormen ook de basis van het historische overzicht in hoofdstuk 3. De feiten die in deze studie gecontroleerd worden zijn opgenomen in de citaten in de database (bijlage 1). Wanneer de feiten een groot deel van het artikel beslaan is de tekst daarvan integraal opgenomen (bijlage 2). Een feit uit een krantenartikel zal pas dan als juist worden aangemerkt, als minimaal één van deze standaardwerken dit ondersteunt, en geen daarvan het feit tegensprekt. De gekozen titels zijn de volgende:

- **From the Arab Conquest to the Reconquest: The Splendour and Fragility of al-Andalus** – Pierre Guichard
Guichard is met emiraat en was als hoogleraar middeleeuwse geschiedenis verbonden aan de Université Lumière(Lyon 2). Hij is gespecialiseerd in de geschiedenis van al-Andalus en de relaties daarvan met de christelijke wereld. In deze titel bespreekt hij de geschiedkundige ontwikkeling van deze periode.
- **The Medieval Spains** – Bernard F. Reilly

Reilly is een professor in geschiedenis aan Villanova University in Pennsylvania. Hij heeft verschillende prijzen gewonnen voor boeken over de Spaanse middeleeuwse geschiedenis. Het boek maakt deel uit van de reeks Cambridge Medieval Textbooks uitgegeven door Cambridge University Press, een serie boeken die een introductie biedt in een groot aantal onderwerpen met betrekking tot de geschiedenis van de middeleeuwen. In dit boek bespreekt hij geschiedenis en ontwikkelingen in de Spaanse middeleeuwen, waarin al-Andalus een hoofdrol speelt.

- **Moorish Spain** – Richard Fletcher

Fletcher was een Britse historicus die zich specialiseerde in de Spaanse middeleeuwen. Hij was professor aan de University of York en schreef verschillende boeken over dit onderwerp. In dit boek richt hij zich specifiek op de politieke en sociale geschiedenis van het al-Andalus.

- **The Legacy of Muslim Spain Volumes 1 & 2** – Salma Khadra Jayyusi (Red.)

Jayyusi is een Palestijnse dichter en wetenschapper die zich vooral heeft gericht op het vertalen van Arabische poëzie en literatuur naar moderne vreemde talen. Ze was werkzaam aan verschillende universiteiten zowel in de Arabische wereld als in Europa, de Verenigde Staten en Canada. De artikelen in dit boek zijn geschreven door 42 wetenschappers uit de hele wereld en gaan over allerlei onderwerpen die te maken hebben met al-Andalus; van literatuur tot politiek en van filosofie tot kookkunst.

- **Geschiedenis en cultuur van Spanje: van steentijd tot verlichting** – Kees van Dooren en Otto Zwartjes

Van Dooren (werkzaam aan de Universiteit van Amsterdam) en Zwartjes (werkzaam aan de Universiteit van Nijmegen) gaan in dit boek in op de historische en cultuurhistorische aspecten van de Spaanse geschiedenis van de steentijd tot de verlichting. In het boek zijn twee hoofdstukken gewijd aan al-Andalus: het eerste richt zich op de belangrijkste historische ontwikkelingen en het tweede gaat in op de maatschappij en cultuur.

- **De gouden eeuwen van Andalusïë** - María Rosa Menocal

Menocal is hoogleraar Spaans en Portugees aan Yale University en heeft zich gespecialiseerd in de middeleeuwse geschiedenis van het Iberisch Schiereiland. Het boek beschrijft aan de hand van verschillende thema's de geschiedenis van islamitisch Spanje.

- **A History of Spain** - Simon Barton

Barton is professor in de Spaanse geschiedenis aan the University of Exeter en publiceert geregeld over dit onderwerp. Het boek biedt een overzicht van de geschiedenis van Spanje, waarin in twee hoofdstukken de middeleeuwen en de rol van al-Andalus daarin worden besproken.

5. RESULTATEN

In dit hoofdstuk wordt antwoord gegeven op de vraag hoe wordt verwezen naar al-Andalus in de grote landelijke Nederlandse dagbladen in de periode tussen 1 januari 1990 en 31 juli 2010. Alle uitspraken die in dit hoofdstuk worden gedaan gelden alleen binnen de kaders van dit onderzoek zoals die in hoofdstuk 4 uiteengezet zijn.

5.1 Aantal artikelen per zoekterm

In de geselecteerde dagbladen en de vastgestelde periode zijn in totaal 224 artikelen gevonden met verwijzingen naar de periode van al-Andalus. Tabel 5.1 laat zien hoeveel artikelen de zoektermen hebben opgeleverd.

Tabel 5.1: Het aantal en percentage artikelen per zoekterm

Zoekterm	Aantal (N)	Percentage (%)
Moren	116	51,8%
Andalus	91	40,6%
Andaloes	9	4,0%
Convivencia	4	1,8%
Andalus en Moren	2	0,9%
Andalus en Convivencia	2	0,9%
Totaal	224	100%

De meeste artikelen zijn gevonden met de zoekterm 'Moren', die met 116 artikelen iets meer dan de helft van de artikelen opleverde, en de zoekterm Andalus, die met 91 artikelen goed was voor ruim 40%. De laatste 7,6% is gevonden met de termen Andaloes en Convivencia of kwamen bij twee zoektermen naar boven, namelijk bij 'Andalus' en 'Moren' danwel 'Andalus' en 'Convivencia'.

5.2 Verdeling artikelen over de categorieën

In onderstaande tabel is af te lezen hoe de 224 artikelen verdeeld zijn over de gedefinieerde categorieën en deelcategorieën.

Tabel 5.2: Het aantal en percentage artikelen per categorie.

Categorie	N	%
Kunst en cultuur	74	33,0%
• Boeken	33	
• Muziek	16	
• Tentoonstellingen	13	
• Theater	5	
• Televisie	4	
• Film	3	
Achtergrond	72	32,1%
• Verdieping	38	
• Opinie	14	
• Column	10	
• Brief	4	
• Analyse	3	
• Geschiedenis	3	
Reizen	27	12,1%
Nieuws	26	11,6%
Koken	25	11,2%
Totaal	224	100,0%

In de tabel is te zien dat de verzameling artikelen uiteenvalt in drie vrijwel even grote delen: artikelen met betrekking op kunst en cultuur, achtergrondartikelen en een restgroep die ook weer uiteenvalt in drie delen, namelijk nieuws, reizen en koken.

5.2.1 Kunst en cultuur

De categorie kunst en cultuur is onderverdeeld in een aantal deelcategorieën. Van de 74 artikelen zijn er 33 boekrecensies en reacties op uitgekomen boeken. Negen van deze artikelen gaan over verschenen boeken met al-Andalus als onderwerp, zoals de boeken 'De gouden eeuwen van Andalusië' van Menocal (2006)²⁴ en 'Andalus' van Webster (2005)²⁵. De overige 24 artikelen gaan over boeken waarbij al-Andalus onderdeel is van een breder thema, zoals in 'Ongelovigen: Het conflict tussen het christendom en de islam' (Wheatcroft, 2005)²⁶, of waar al-Andalus slechts zijdelings wordt genoemd. Van de 74 artikelen uit de categorie kunst en cultuur zijn er zestien met als onderwerp muziek, in de vorm van aankondigingen van muziekoptredens of muziekfestivals en cd-recensies. In zes van deze artikelen wordt alleen een muziekgroep genoemd met al-Andalus of variaties daarop in de naam²⁷, in de meeste gevallen 'Spiegels van Al Andalus', en in de overige tien artikelen wordt gerefereerd aan muziek uit de periode van al-Andalus of de periode op zich. De volgende deelcategorie betreft dertien artikelen over tentoonstellingen en exposities. Zes van deze artikelen gaan over tentoonstellingen met al-Andalus of perioden daarvan als onderwerp, zoals verschillende tentoonstellingen in

²⁴ Fortuin (2003, 18 juli); Leezenberg (2006, 21 april); Venmans (2006, 26 mei).

²⁵ Auteur onbekend (2005, 27 mei); Auteur onbekend (2005, 4 juni); Lange, de (2005, 13 augustus).

²⁶ Keulen (2003, 20 september).

²⁷ Auteur onbekend (1996, 6 september); Auteur onbekend (1998, 18 juni); Auteur onbekend (2000, 24 augustus); Auteur onbekend (2000, 31 augustus); Auteur onbekend (2000, 31 augustus); Auteur onbekend (2001, 7 juni).

1992 (vijfhonderd jaar na de val van Granada)²⁸ en een expositie in 2001 in Medinat al-Zahra, de vervallen paleisstad van het kalifaat even buiten Córdoba²⁹. De andere zes artikelen gaan over zijdelings of nauwelijks aan al-Andalus gerelateerde tentoonstellingen, zoals een tentoonstelling over de Nederlandse graficus Escher³⁰, die ooit in Granada inspiratie opdeed en een item in een klompenmuseum³¹. Vervolgens zijn er vijf recensies van theatervoorstellingen, waarvan er drie specifiek over Córdoba ten tijde van het kalifaat gaan³². De andere twee artikelen gaan over voorstellingen die meer zijdelings met al-Andalus te maken hebben: een stuk over Boabdil, de laatste sultan van de Nasriden³³ en één over Alfons van Castilië³⁴. Tot slot bevatten drie artikelen in deze categorie een filmaankondiging, steeds van de film El Cid uit 1961 die werd uitgezonden op televisie³⁵, en gaan de laatste vier over televisieprogramma's. Drie daarvan betreffen documentaires over al-Andalus³⁶, en één keer wordt deze periode genoemd als onderdeel van een antwoord in de Geschiedenisquiz 2009 (op televisie)³⁷.

5.2.2 Achtergrond

Van de 224 vallen er 72 in de categorie achtergrond. Ook deze categorie is door de grote omvang verder uitgesplitst in deelcategorieën. De meeste achtergrondartikelen in deze categorie vallen onder verdieping, namelijk 38. Het gaat hierbij met name om artikelen waarin dieper wordt ingegaan op onderwerpen uit het nieuws. Soms is de verwijzing naar al-Andalus zeer terloops, zoals in een artikel over de historie van pokken³⁸ of over een Nederlandse vrouw die burgemeester wil worden in Spanje³⁹. In andere artikelen wordt, bijvoorbeeld naar aanleiding van de aanslagen in Madrid, kort ingegaan op de islamitische geschiedenis van Spanje⁴⁰. Ook zijn er artikelen over de islam in Nederland⁴¹ en Spanje⁴², waarin gerefereerd wordt naar deze periode.

De deelcategorie opinie bevat veertien artikelen. Ook hier zitten artikelen bij waarbij de verwijzing slechts zijdelings is, zoals in artikelen over de politici Geert Wilders⁴³ en Rita Verdonk⁴⁴. Vijf van de artikelen horen bij elkaar, omdat ze geschreven zijn als reactie op elkaar. Het eerste artikel is op 11 februari 2006 geschreven door Mat Herben, toen lid van de Tweede Kamer voor de LPF, naar aanleiding van een boek en een bijdrage aan een boek van filosoof Michiel Leezenberg uit 2002 en 2004⁴⁵. (Hoewel dit artikel ook goed in de categorie kunst en cultuur – boeken had gepast, is het hier ondergebracht vanwege de opiniërende aard van dit artikel en de

²⁸ Auteur onbekend (1992, 30 januari); Auteur onbekend (1992, 23 maart); Brink, van den (1992, 30 maart); Brink, van den (1992, 17 april); Evenhuis (1992, 30 april).

²⁹ Boom (2001, 28 juli).

³⁰ Engels (1998, 9 september); Heerma van Oss (2000, 15 juni).

³¹ Hielkema (2004, 3 april).

³² Jong, de (2004, 19 oktober); Veraert (2004, 19 oktober); Auteur onbekend (2009, 7 oktober).

³³ Keulemans (1999, 5 maart).

³⁴ Jong, de (1992, 27 november).

³⁵ Stigter (2004, 13 oktober); Auteur onbekend (2004, 14 oktober); Auteur onbekend (2009, 4 juli).

³⁶ Auteur onbekend (2007, 28 september); Auteur onbekend (2009, 23 mei); Auteur onbekend (2010, 17 april).

³⁷ Auteur onbekend (2009, 14 maart).

³⁸ Pols (1997, 22 oktober).

³⁹ Oñorbe Genovesi (2007, 26 mei).

⁴⁰ Auteur onbekend (2004, 13 maart); Adolf (2004, 1 mei); Burghoorn (2004, 14 september); Burghoorn (2004, 20 november).

⁴¹ Groeneveld (2001, 2 juni).

⁴² Crijnen (2004, 5 januari).

⁴³ Eekhoudt (2008, 12 juli).

⁴⁴ Ramdas (2008, 4 december).

⁴⁵ Herben (2006, 11 februari).

artikelen die daarop volgen.) Op het artikel van Herben volgde een antwoord van Leezenberg⁴⁶, wat weer een reactie uitlokte van arabiste Machteld Allan⁴⁷. Op 15 april 2006 werd de discussie afgesloten met een artikel van zowel Leezenberg⁴⁸ als Allan⁴⁹. Onderwerp van deze discussie, die nader wordt besproken in paragraaf 5.5.2c, was de tolerantie van al-Andalus en de plaats van de filosofen uit deze periode daarin. In de overige opiniërende artikelen wordt al-Andalus bijvoorbeeld genoemd bij achtergrondinformatie over de islamitische geschiedenis van Spanje⁵⁰, of als in verwijzing naar de (veronderstelde) culturele bloei in deze periode⁵¹.

Ook de tien gevonden columns behoren tot de categorie achtergrond. In één van deze columns is al-Andalus het hoofdonderwerp⁵². In andere columns wordt al-Andalus (of de Moren) genoemd in positieve zin in een verhaal over de islam⁵³, of negatieve zin als bedreiging voor de Verlichting⁵⁴. In andere columns wordt slechts een terloopse verwijzing gemaakt, bijvoorbeeld naar het verdrijven van de Moren⁵⁵. Vervolgens zijn ook vier ingezonden brieven verschenen waarin al-Andalus of de Moren zijn genoemd. Drie van deze brieven zijn een reactie op een ander artikel in deze verzameling: twee zijn geschreven in reactie op het artikel 'Dromen van Al-Andalus' van Van den Brink (1992, 4 januari)⁵⁶ en één is een reactie op de column van Plasterk (2003, 17 oktober)⁵⁷. De vierde brief heeft Griekenland als onderwerp en noemt de Moren zijdelings⁵⁸. De laatste zes artikelen in de categorie achtergrond zijn analyses en artikelen over geschiedenis. Van de drie analyses hebben er twee al-Andalus als onderwerp⁵⁹ (de derde gaat over Spaanse wijnen⁶⁰). Ook twee van de drie historische beschrijvingen gaan volledig over al-Andalus⁶¹, de derde over Gibraltar⁶².

5.2.3 Reizen, nieuws en koken

In de categorie reizen vallen 27 artikelen. Het gaat daarbij voornamelijk om artikelen die verschenen in het voorjaar of de zomer en die Andalusië als vakantiebestemming als onderwerp hebben. Soms verwijst al-Andalus slechts naar de naam van een trein⁶³, hotel⁶⁴ of appartementencomplex⁶⁵; meestal gaat het om artikelen met (toeristische) omschrijvingen van de streek Andalusië of steden daarin. Verschillende bouwwerken daar die nog steeds veel bezocht worden, herinneren aan de islamitische geschiedenis van het land (de Giralda in Sevilla, de Mezquita in Córdoba en het Alhambra in Granada). Hoewel de meeste artikelen

⁴⁶ Leezenberg (2006, 18 februari).

⁴⁷ Allan (2006, 18 maart).

⁴⁸ Leezenberg (2006, 15 april).

⁴⁹ Allan (2006, 15 april).

⁵⁰ Auteur onbekend (2007, 13 april).

⁵¹ Bouman (2004, 8 december).

⁵² Krielaars (2001, 26 april).

⁵³ Dijkgraaf (2006, 18 maart).

⁵⁴ Plasterk (2003, 17 oktober).

⁵⁵ Bloembergen (2004, 24 juni); Oñorbe Genovesi (2009, 20 augustus).

⁵⁶ Knaap, van der (1992, 11 januari); Zilverberg-Boas (1992, 11 januari).

⁵⁷ Basci (2003, 25 oktober).

⁵⁸ Bos (1993, 27 februari).

⁵⁹ Slomp (1992, 2 januari); Verstegen (2005, 12 november).

⁶⁰ Nijdam (2008, 3 augustus).

⁶¹ Auteur onbekend (2006, 17 maart); Brink, van den (1992, 4 januari).

⁶² Auteur onbekend (1997, 22 december).

⁶³ Auteur onbekend (2002, 16 februari); Auteur onbekend (2004, 21 februari).

⁶⁴ Jungmann (1998, 4 november).

⁶⁵ Auteur onbekend (2009, 8 juli).

zich beperken tot het kort aanstippen van het feit dat er Moren zijn geweest, wordt er in een aantal artikelen wat dieper ingegaan op deze geschiedenis⁶⁶ of zelfs de impact daarvan⁶⁷.

Van de 224 artikelen zijn 26 nieuwsberichten. De meerderheid van deze nieuwsberichten gaat over al-Qaeda of terrorisme in bredere zin. Al-Andalus wordt verschillende keren genoemd in videoboodschappen van al-Qaeda, zowel door Bin Laden zelf in 2001 als door zijn tweede man al-Zawahiri, onder andere in de videoboodschap in 2007 waarin de aanslagen in Algiers werden opgeëist. In dertien van de 26 nieuwsberichten wordt verwezen naar de videoboodschappen van al-Qaeda, waaronder vier keer in relatie tot de aanslagen in Algiers⁶⁸ en vier keer in berichten over de aanslagen in Madrid in 2004⁶⁹. Nog eens zes berichten gaan over arrestaties en veroordelingen van terroristen uit een radicaal islamitische groepering die zich 'Fatah Al Andalus' noemt, wat zoveel betekent als 'strijd voor islamitisch Spanje'⁷⁰. Twee artikelen gaan over de arrestatie in januari 2010 van moslims uit Oostenrijk die, hoewel dat voor moslims verboden is, wilden bidden in de Mezquita in Córdoba⁷¹. De overige vijf artikelen verwijzen slechts zijdelings naar al-Andalus, zoals in een bericht over een nieuwe tunnel door de Pyreneeën⁷² en een artikel over een matador met de bijnaam 'El Cid' die onfortuinlijke verwondingen opliep in een stierengevecht (de titel van het artikel 'Een hoorn in het kruis' laat weinig aan de verbeelding over)⁷³.

Tot slot zijn er nog 25 artikelen in de categorie koken. Dit zijn vrijwel allemaal recepten, en één keer een kookboek⁷⁴. In de recepten (of de inleiding daarbij) wordt verwezen naar al-Andalus of de Moren omdat het gaat om recepten of producten die volgens het artikel door de Moren (opnieuw) in Europa geïntroduceerd zijn, zoals gazpacho⁷⁵, spinazie⁷⁶ en asperges⁷⁷. Ook de introductie van suiker in de Spaanse keuken wordt aan de Moren toegeschreven.⁷⁸ Een enkele keer wordt wat meer informatie over de islamitische geschiedenis van Spanje gegeven⁷⁹ en één artikel biedt een theorie voor de grote aanwezigheid van varkensvlees in de Spaanse keuken: dat zou in de jaren van de inquisitie veel gegeten zijn door mensen die wilden bewijzen dat zij geen moslim of jood waren⁸⁰.

5.3 Verspreiding van artikelen in de tijd

De verzamelde artikelen zijn verschenen in de periode tussen 1 januari 1990 en 31 juli 2010. In tabel 5.2 is te zien hoeveel artikelen zijn verschenen per jaar, en het percentage dat dit vormt van het totale aantal. Grafiek

⁶⁶ Auteur onbekend (2008, 29 juli); Kaa, van de (1998, 12 maart).

⁶⁷ Auteur onbekend (2009, 14 september); Adolf, S. (2003, 5 juli).

⁶⁸ Auteur onbekend (2007, 12 april); Auteur onbekend (2007, 13 april); Auteur onbekend (2007, 14 april); Roelants (2007, 12 april).

⁶⁹ Auteur onbekend (2005, 11 maart); Auteur onbekend (2009, 5 februari); Adolf (2003, 18 september); Jager (2005, 11 maart).

⁷⁰ Auteur onbekend (2003, 24 januari); Auteur onbekend (2008, 29 augustus); Auteur onbekend (2009, 5 maart); Auteur onbekend (2009, 5 maart); Auteur onbekend (2010, 8 januari); Auteur onbekend (2010, 8 januari).

⁷¹ Auteur onbekend (2010, 2 april); Auteur onbekend (2010, 3 april).

⁷² Auteur onbekend (2003, 8 februari).

⁷³ Boevink (2009, 11 juli).

⁷⁴ Velzen, van (2007, 16 november).

⁷⁵ Buis, (1998, 10 juni).

⁷⁶ Müller (2006, 11 november)

⁷⁷ Chatrou (1997, 17 mei).

⁷⁸ Mop (2004, 13 augustus); Wilbrink (2008, 15 augustus).

⁷⁹ Moor, de (2003, 16 oktober); Müller (2001, 27 april); Müller (2004, 18 juni); Müller (2004, 30 juli).

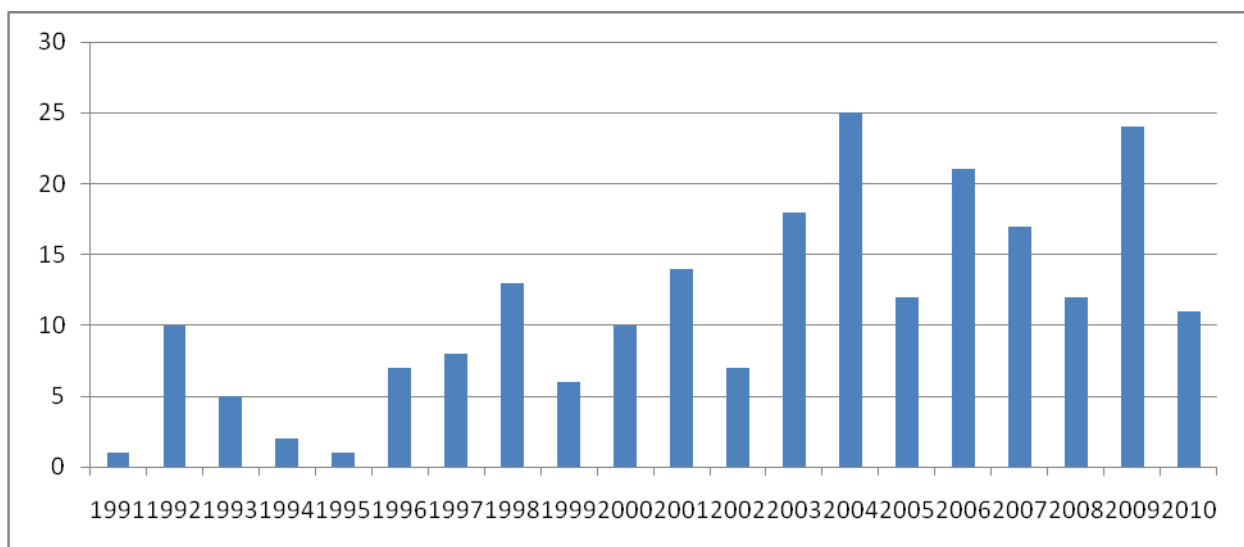
⁸⁰ Steketee (2009, 24 januari).

5.1 geeft deze verdeling weer in een staafdiagram. Het is hierbij belangrijk te onthouden dat voor 2010 artikelen zijn verzameld die zijn verschenen tot en met juli en niet het volledige jaar.

Tabel 5.3 Het aantal en percentage artikelen per jaartal.

Jaartal	N	%	Jaartal	N	%
1991	1	0,4%	2001	14	6,3%
1992	10	4,5%	2002	7	3,1%
1993	5	2,2%	2003	18	8,0%
1994	2	0,9%	2004	25	11,2%
1995	1	0,4%	2005	12	5,4%
1996	7	3,1%	2006	21	9,4%
1997	8	3,6%	2007	17	7,6%
1998	13	5,8%	2008	12	5,4%
1999	6	2,7%	2009	24	10,7%
2000	10	4,5%	2010	11	4,9%
			Totaal	224	100,0%

Grafiek 5.1 Het aantal artikelen per jaartal

Zoals is te zien in de grafiek is het aantal gevonden artikelen met verwijzingen naar al-Andalus uit de jaren negentig lager (63 ofwel 28% van het totale aantal) dan in het decennium erna (161 artikelen ofwel 72%). Het gemiddelde aantal artikelen per jaar⁸¹ gemeten over de gehele periode ligt op 11,2 (met een gemiddelde standaardafwijking van 5,8). Voor het eerste decennium ligt dit gemiddelde op 6,3 per jaar (met een gemiddelde standaardafwijking van 3,3) en voor het tweede decennium ligt het op 16,7 (met een gemiddelde standaardafwijking van 4,8).

5.3.1 Jaren '90

⁸¹ Bij het berekenen van de gemiddelden is het jaar 2010 niet meegenomen, omdat alleen voor de eerste helft van dit jaar artikelen zijn verzameld.

Driemaal wordt in een jaar in de periode tot en met 2000 een aantal van tien of meer artikelen gevonden: tien artikelen in 1992 en 2000 en dertien in 1998. Het relatief hoge aantal artikelen in 1992 is te verklaren door de invloedrijke historische gebeurtenissen in Spanje 500 jaar eerder: op 2 januari 1492 werd het laatste Moorse koninkrijk veroverd door de katholieke koningen, op 31 maart van dat jaar besloten zij tot de verbanning van alle joden uit Spanje en in augustus vertrok Columbus op een wereldreis die zou leiden tot de ontdekking van Amerika. Met name het begin van het Spaanse herdenkingsjaar 1992 stond in het teken van al-Andalus met een aantal congressen en drie grote exposities: in het Alhambra (deze tentoonstelling verplaatste later naar het Metropolitan Museum in New York), in het archeologisch museum in Madrid en in Toledo. In vijf van de tien artikelen wordt verwezen naar deze tentoonstellingen om vervolgens dieper in te gaan op de islamitische geschiedenis van Spanje⁸², twee artikelen namen de historische gebeurtenissen zelf als aanleiding⁸³ en twee waren ingezonden brieven in reactie op een van deze artikelen⁸⁴. Het laatste artikel (uit november van dat jaar) heeft geen relatie tot de val van Granada en verwijst slechts zijdelings naar de Moren⁸⁵.

Het relatief hoge aantal artikelen in 1998 lijkt op toeval te berusten. Geen van de artikelen verwijst naar een actualiteit die met al-Andalus te maken heeft en de onderwerpen zijn verschillend. De meeste artikelen vallen in de categorieën reizen en kunst en cultuur, maar zelfs de drie boekbesprekingen gaan over verschillende boeken⁸⁶. Hetzelfde geldt voor de tien artikelen uit 2000, slechts drie ervan houden verband met elkaar doordat zij allen verwijzen naar een muziekgroep met de naam 'Spiegels van Al-Andalus'⁸⁷.

5.3.2 Jaren '00

In de grafiek is ook in de periode 2001-2010 een aantal pieken te zien: 2004, 2006 en 2009 leverden relatief veel artikelen op. Ook 2001 levert, wanneer gekeken wordt naar de omliggende jaren, relatief veel artikelen op. 2001 was het jaar van de aanslagen op het World Trade Center in New York op 11 september. Acht artikelen verschenen voor deze aanslagen (en hebben geen link met elkaar of actuele gebeurtenissen anders dan de opening van een tentoonstelling en een festival) en zes erna. Vier van deze zes artikelen houden verband met de aanslagen: een artikel over het veranderde klimaat in Nederland ten opzichte van de islam na de aanslagen in de Verenigde Staten (hoewel de verwijzing naar al-Andalus slechts bestaat uit het noemen van een scoutingvereniging met die naam)⁸⁸ en twee artikelen over Bin Laden, die al-Andalus noemde in een videoboodschap begin oktober⁸⁹. Een vierde artikel biedt, naar aanleiding van de aanslagen in New York, een historisch overzicht van de relaties tussen 'de islam en het Westen'⁹⁰. De twee overgebleven artikelen uit 2001 die zijn verschenen na de aanslagen, zijn recepten.

⁸² Auteur onbekend (1992, 30 januari); Auteur onbekend (1992, 23 maart); Brink, van den (1992, 30 maart); Brink, van den (1992, 17 april); Evenhuis (1992, 30 april).

⁸³ Brink, van den (1992, 4 januari); Slomp (1992, 2 januari).

⁸⁴ Knaap, van der (1992, 11 januari); Zilverberg-Boas (1992, 11 januari).

⁸⁵ Jong, de (1992, 27 november).

⁸⁶ Blokker (1998, 20 november); Sanders (1998, 31 juli); Vaan, de (1998, 10 april); Vosmaer (1998, 15 mei).

⁸⁷ Auteur onbekend (2000, 24 augustus); Auteur onbekend (2000, 31 augustus); Auteur onbekend (2000, 31 augustus).

⁸⁸ Auteur onbekend (2001, 6 oktober).

⁸⁹ Auteur onbekend (2001, 16 oktober); Ramdas (2001, 15 oktober).

⁹⁰ Crijnen, T. (2001, 24 oktober).

Van alle onderzochte jaren leverde 2004 de meeste artikelen op, namelijk 25. Op 11 maart van dit jaar vonden terroristische aanslagen plaats in Madrid. Deze aanslagen, versterkt door een videoboodschap van de tweede man van Al Qaeda die sprak over al-Andalus, leidden tot een vijftal artikelen over de geschiedenis van Spanje met de islam⁹¹. Andere aanleidingen voor artikelen waarin werd verwezen naar al-Andalus waren onder andere de uitzending van de film 'El Cid'⁹², de nieuwe regering in Spanje⁹³ en een theaterfestival met de naam 'Córdoba!' met een voorstelling geïnspireerd op al-Andalus.⁹⁴

Van de 21 artikelen uit 2006 bestaan er zes uit de discussie tussen Mat Herben, Michiel Leezenberg en Machteld Allan die eerder is toegelicht in paragraaf 5.2.2. De overige artikelen zijn niet toe te schrijven aan nieuwsfeiten of gebeurtenissen. Ook de 24 artikelen in 2009 zijn niet direct aan een gebeurtenis of gezamenlijke aanleiding te koppelen. Een aantal artikelen hebben met Al-Qaeda te maken, naar aanleiding van de aanslagen in Madrid vijf jaar eerder⁹⁵ en de arrestatie van een man uit een terroristische groepering met de naam 'Fatah Al Andalus'⁹⁶. In 2010 verschijnt een drietal nieuwsberichten over het bidverbod voor moslims in de Mezquita in Córdoba (zie paragraaf 5.2.3).

5.4 Perioden van al-Andalus

Tabel 5.4 laat zien hoe vaak wordt verwezen naar specifieke periodes van al-Andalus.

Tabel 5.4: Verwijzingen naar specifieke periodes van al-Andalus

Periode	N	%
Verovering tot Kalifaat (711-929)	5	2,2%
Kalifaat van Córdoba (929-1031)	12	5,4%
Kalifaat tot Nasriden (1031-1238)	25	11,2%
Nasriden (1238-1492)	12	5,4%
Niet van toepassing	170	75,9%
Totaal	224	100%

In de meeste artikelen wordt niet verwezen naar een specifieke periode van al-Andalus. Dat kan twee redenen hebben: de verwijzing is zo terloops of algemeen dat dit niet aan de orde is, of er wordt verwezen naar de periode als geheel. Omdat deze opties lastig van elkaar te scheiden zijn en het verschil voor deze vraag niet relevant is, zijn ze in dit onderzoek samengenomen. Het gaat hierbij om 170 van de 224 artikelen, ofwel 75,9%.

Vijf artikelen verwijzen naar de periode tot de start van het kalifaat, en gaan allemaal over de strijd van de Moren in Spanje en Frankrijk. In de twaalf artikelen over de periode van het kalifaat wordt meestal in positieve of ontkennende zin gereageerd op de reputatie van deze eeuw dat moslims, christenen en joden vreedzaam

⁹¹ Auteur onbekend (2004, 13 maart); Adolf, (2004, 1 mei); Burghoorn (2004, 14 september); Burghoorn (2004, 20 november); Zoon (2004, 15 oktober).

⁹² Auteur onbekend (2004, 14 oktober); Stigter, B. (2004, 13 oktober).

⁹³ Auteur onbekend (2004, 8 juli).

⁹⁴ (2004, 7 oktober); Jong, de (2004, 19 oktober); Veraert (2004, 19 oktober).

⁹⁵ Auteur onbekend (2009, 5 februari).

⁹⁶ Auteur onbekend (2009, 5 maart); Auteur onbekend (2009, 5 maart).

samenleefden. Drie artikelen verwijzen specifiek naar de Mezquita en de kathedraal die Karel de Vijfde in het hart daarvan liet bouwen (het bouwen van de kathedraal valt buiten de onderzoeksperiode van deze studie, daarom zijn deze artikelen opgenomen in de groep over het kalifaat)⁹⁷.

In de 25 artikelen die verwijzen naar de periode tussen het kalifaat en de Nasriden zijn een tweetal groepen aan te wijzen. Zo verwijzen tien artikelen naar Valencia of El Cid, een Spaanse held die leefde van 1040 tot 1099 en wiens belangrijkste wapenfeit de verovering van Valencia op de Almoraviden was. Negen artikelen verwijzen naar bekende filosofen uit deze tijd en het wetenschappelijke klimaat in die periode in bijvoorbeeld Toledo. De rest van de artikelen verwijzen naar de strijd van de christenen tegen de Moren en naar zaken die aan de Moren worden toegeschreven zoals bewateringssystemen⁹⁸. De laatste twaalf artikelen verwijzen naar de periode van de Nasriden in Granada en dan met name naar de val van dit koninkrijk en de gewelddadige vervolging van moslims en joden die erop volgde (artikelen over dit onderwerp zijn alleen opgenomen als er een directe verwijzing inzit naar al-Andalus).

5.5 Waardeoordelen in de artikelen

De verzameling artikelen met verwijzingen naar al-Andalus valt vervolgens op te delen in twee groepen: een groep artikelen waarin al-Andalus alleen in neutrale zin wordt genoemd en een groep waarin al-Andalus door de auteur of de situatie in een positief danwel negatief daglicht wordt gesteld. In deze paragraaf wordt het onderscheid tussen artikelen met en zonder een dergelijk waardeoordeel toegelicht en verder uitgediept. Zoals in tabel 5.5 te zien is, wordt in 96 van de 224 artikelen (ofwel 42,9%) geen waardeoordeel over al-Andalus gegeven. In 128 artikelen (57,1%) gebeurt dit wel.

Tabel 5.5 Aantal en percentage artikelen met en zonder waardeoordeel

	N	%
Zonder waardeoordeel	96	42,9%
Met waardeoordeel	128	57,1%
Totaal	224	100,0%

Tabel 5.6 geeft de verdeling aan in wel of geen waardeoordelen per categorie. Daarin valt af te lezen dat in de categorie koken het grootste percentage artikelen zonder waardeoordeel voorkomt (80,0%). De categorieën met procentueel het grootste aandeel artikelen met waardeoordeel zijn achtergrond (73,6%) en kunst en cultuur (60,8%). In de categorieën reizen en nieuws is het verschil het kleinst; in beide gevallen heeft ongeveer de helft een waardeoordeel.

⁹⁷ Auteur onbekend (2010, 3 april); Spiering (2006, 7 januari); Waal, de (2010, 10 februari).

⁹⁸ Adolf (1995, 21 februari).

Tabel 5.6 Aantal en percentage artikel met en zonder waardeoordeel per categorie

Categorie	Zonder waardeoordeel		Met waardeoordeel		Totaal	
	N	%	N	%	N	%
Kunst en cultuur	29	39,2%	45	60,8%	74	100,0%
Achtergrond	19	26,4%	53	73,6%	72	100,0%
Reizen	14	51,9%	13	48,1%	27	100,0%
Nieuws	14	53,8%	12	46,2%	26	100,0%
Koken	20	80,0%	5	20,0%	25	100,0%
Totaal	96	42,9%	128	57,1%	224	100,0%

5.5.1 Artikelen zonder waardeoordeel

In artikelen waarin geen waardeoordeel wordt gegeven, wordt of slechts terloops naar al-Andalus verwezen, of er wordt wel dieper ingegaan op al-Andalus maar zonder dat een mening wordt gegeven. Een goed voorbeeld van artikelen met een terloopse neutrale verwijzing naar al-Andalus vormen de recepten. Van de 25 artikelen uit de categorie 'koken' (zie paragraaf 5.2) bevatten er twintig geen waardeoordeel. Het gaat hierbij voornamelijk om recepten en ingrediënten die door de Moren in Europa zijn ingevoerd, zoals asperges⁹⁹, gazpacho¹⁰⁰ en aubergines¹⁰¹. De verwijzing bestaat in veel gevallen hooguit uit een zin als: *'De Portugese keuken is befaamd om haar droge soep, sopa seca of ook wel açorda genaamd, een naam die de Moren eraan gaven toen ze het land nog bestierden.'*¹⁰² Soms wordt er iets meer verteld over de situatie toen, maar nooit meer dan enkele zinnen.

Een ander voorbeeld van artikelen zonder waardeoordeel is een aantal reisartikelen. Soms worden deze artikelen aangewend om dieper in te gaan op de Moorse geschiedenis en de architectuur uit die tijd te prijzen, maar van de 27 reisartikelen blijft de helft neutraal (veertien artikelen). De verwijzing is vaak terloops (*'En een St. Jacobuskerk, waarin de invloed van de Moren duidelijk is te herkennen.'*¹⁰³) maar ook uitgebreidere beschrijvingen blijven vaak neutraal, zoals in een artikel over Alicante: *'Na de Romeinen kregen de Moren de stad van de achtste tot de dertiende eeuw in handen. Zij bouwden op de Benacantil (een rotsachtige heuvel die de stad domineert) een vesting om de stad tegen aanvallers te beschermen. Deze vesting groeide in de loop der tijden uit tot het Castillo de Santa Bárbara. Het kasteel kreeg zijn huidige naam doordat het op 4 december 1248 (de naamdag van de Heilige Barbara) door de latere Koning Alfons X de Wijze op de Moren werd veroverd. Dat de stad afwisselend Grieks, Romeins, Arabisch en christelijk is geweest, is terug te zien in de architectuur. Zo is de Kerk van Santa Maria in Gotische stijl gebouwd, heeft het een Barokke gevel en staat het hele gebouw op de funderingen van een Arabische moskee.'*¹⁰⁴

⁹⁹ Chatrou (1997, 17 mei).

¹⁰⁰ Buis (1998, 10 juni).

¹⁰¹ Auteur onbekend (1999, 5 mei).

¹⁰² Müller (2001, 22 oktober).

¹⁰³ Zoon (2002, 5 januari).

¹⁰⁴ Homan (2006, 6 mei).

De grootste groep artikelen zonder waardeoordeel komt uit de categorie kunst en cultuur (29 artikelen ofwel 30,2% van de groep neutrale artikelen). Daarvan zijn zeventien artikelen boekrecensies of reacties op uitgekomen boeken en de rest bestaat uit artikelen over theaterstukken, tentoonstellingen, televisieprogramma's, muziek of film. In de meeste gevallen gaat het om korte aankondigingen, zoals deze voor een tv-programma: *'De weg naar Mekka: Dromen van Al-Andalus. Serie waarin Vlaams filosoof en tv-maker Jan Leyers naar het hart gaat van de moslimwereld, via Fez, Algiers, Libië, Kaïro, Jeruzalem, Damascus en Istanbul. [...] De reis begint vandaag in Córdoba in de Mezquita, ooit de grootste moskee van het Andalusische rijk, nu een kathedraal.'*¹⁰⁵

Vervolgens komen veertien artikelen zonder waardeoordeel uit de categorie nieuws. Het grootste deel daarvan (dertien artikelen) heeft betrekking op al-Qaeda; er wordt melding gemaakt van of terugverwezen naar de videoboodschappen van al-Qaeda waarin al-Andalus wordt genoemd¹⁰⁶. Verder bevatten de twee artikelen over het bidverbod voor moslims in de Mezquita van Córdoba geen waardeoordeel, net als het bericht over de pyreneeëntunnel¹⁰⁷. Van de categorie achtergrond bevat slechts een klein deel geen waardeoordeel: 19 van de 72 artikelen ofwel 26,4%. Hierin vallen een aantal columns en ingezonden brieven, maar ook opiniestukken en verdiepingsartikelen. Al-Andalus is in deze groep nooit het hoofdonderwerp, waardoor de waardeoordelen die vaak wel in deze stukken aanwezig zijn niet over al-Andalus gaan, en dus niet relevant zijn in dit onderzoek. Zo staat in een artikel over Iberische bruggen dat onder andere de Moren bijdroegen aan de verbetering van een brug¹⁰⁸ en wordt in twee verschillende artikelen waarin Gibraltar wordt genoemd kort gemeld dat deze rots ooit in handen van de Moren was¹⁰⁹. Ook in een opiniërend stuk over Rita Verdonk worden Moren genoemd zonder dat er een oordeel wordt gegeven over hen of over al-Andalus zelf (maar wel over het integratiedebat in Nederland): *'De harde toon van het debat kan volgens mij alleen worden gepareerd met nuance, subtiliteit en bovenal: humor. Want kom nou mensen: Sinterklaas was een Turk en zijn pietjes waren moren, de immigranten domineren al heel lang het speelveld van Nederland.'*¹¹⁰

5.5.2 Artikelen met een waardeoordeel

Zoals in tabel 5.5 te zien is, wordt in 128 artikelen (ofwel 57,1%) wel een waardeoordeel gegeven over al-Andalus. De waardeoordelen over al-Andalus die in deze artikelen naar voren komen, kunnen positief of negatief zijn van aard. In een aantal artikelen wordt zowel een positief als negatief beeld geschetst, bijvoorbeeld doordat meerdere standpunten worden belicht of doordat gesproken wordt over verschillende perioden binnen al-Andalus. In tabel 5.7 de is aard van het oordeel te zien voor de categorieën artikelen.

¹⁰⁵ Auteur onbekend (2009, 23 mei).

¹⁰⁶ Adolf (2003, 18 september); Auteur onbekend (2003, 24 januari); Auteur onbekend (2007, 12 april); Auteur onbekend (2007, 12 april); Auteur onbekend (2007, 13 april); Auteur onbekend (2007, 14 april); Auteur onbekend (2007, 21 september); Auteur onbekend (2007, 21 september); Auteur onbekend (2008, 7 augustus); Auteur onbekend (2009, 5 februari); Roelants (2007, 12 april).

¹⁰⁷ Auteur onbekend (2003, 8 februari).

¹⁰⁸ Auteur onbekend (2006, 16 september).

¹⁰⁹ Auteur onbekend (1997, 22 december); Brusse (2004, 15 mei).

¹¹⁰ Ramdas (2008, 4 december).

Tabel 5.7 Aantal en percentage artikelen per aard van oordeel per categorie

Waardeoordeel	Positief		Negatief		Beide		Totaal	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Kunst en cultuur	33	73,3%	10	22,2%	2	4,4%	45	100,0%
Achtergrond	25	47,2%	26	49,1%	2	3,8%	53	100,0%
Reizen	8	61,5%	5	38,5%	0	0,0%	13	100,0%
Nieuws	2	16,7%	10	83,3%	0	0,0%	12	100,0%
Koken	5	100,0	0	0,0%	0	0,0%	5	100,0%
Totaal	73	57,0%	51	39,8%	4	3,1%	128	100,0%

In de tabel is te zien dat het grootste percentage artikelen met een waardeoordeel een positief beeld geeft over al-Andalus, namelijk 57,0% (73 artikelen). In 51 artikelen, ofwel 39,8%, is het waardeoordeel negatief. In vier artikelen (3,1%) worden beide opvattingen vertegenwoordigd. Het verschil is het grootst in de categorie koken: alle vijf de artikelen met een waardeoordeel zijn positief. Ook bij kunst en cultuur en reizen is het merendeel van de artikelen positief met respectievelijk 73,3% en 61,5%. De achtergrondartikelen zijn verdeeld in twee ongeveer gelijke groepen: 47,2% is positief en 49,1% is negatief (3,8% is beide). Alleen in de categorie nieuws is het percentage negatieve oordelen het grootst: 83,3% is negatief (ofwel tien van de twaalf artikelen). Verderop in deze paragraaf wordt uitgebreider op de oordelen in de artikelen ingegaan.

In dit onderzoek zijn de artikelen met een waardeoordeel namelijk niet alleen uitgesplitst naar de aard van het oordeel (positief of negatief) maar ook naar de wijze waarop dit tot stand komt. De artikelen zijn daarom onderverdeeld in drie groepen: artikelen waarin al-Andalus (of een variatie daarop) voorkomt als naam van bijvoorbeeld een horecagelegenheid of organisatie, artikelen waarin een waardeoordeel voorkomt dat onderbouwd is met meningen en artikelen waarin een waardeoordeel voorkomt dat onderbouwd is met ten minste één feit. Artikelen met zowel meningen als feiten vallen in de laatste categorie. In tabel 5.8 is te zien hoe de verschillende categorieën artikelen verdeeld zijn over deze groepen.

Tabel 5.8 Aantal en percentage artikel met waardeoordeel per categorie

Waardeoordeel	Naam		Mening		Feit		Totaal	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Kunst en cultuur	6	13,3%	30	66,7%	9	20,0%	45	100,0%
Achtergrond	5	9,4%	29	54,7%	19	35,8%	53	100,0%
Reizen	4	30,8%	8	61,5%	1	7,7%	13	100,0%
Nieuws	6	50,0%	6	50,0%	0	0,0%	12	100,0%
Koken	0	0,0%	5	100,0%	0	0,0%	5	100,0%
Totaal	21	16,4%	78	60,9%	29	22,7%	128	100,0%

Tabel 5.9 geeft een overzicht van de verdeling van positieve en negatieve oordelen (of beide) over de verschillende type artikelen.

Tabel 5.9 Aantal en percentage artikelen per aard van oordeel per type waardeoordeel

Waardeoordeel	Positief		Negatief		Beide		Totaal	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Naam	15	71,4%	6	28,6%	0	0,0%	21	100,0%
Mening	38	48,7%	38	48,7%	2	2,7%	78	100,0%
Feit	20	69,0%	7	24,1%	2	6,9%	29	100,0%
Totaal	73	57,0%	51	39,8%	4	3,1%	128	100,0%

In de volgende subparagrafen komen eerst de artikelen aan bod met een waardeoordeel in een naam, vervolgens de artikelen met een waardeoordeel dat is onderbouwd met meningen en tot slot de artikelen met een waardeoordeel dat is onderbouwd met ten minste één feit.

5.5.2a Artikelen met een waardeoordeel in een naam

Zoals in tabel 5.9 is te zien, komt in 21 van de 128 artikelen een positief of negatief beeld naar voren doordat al-Andalus is gebruikt als naam van bijvoorbeeld een horecagelegenheid of organisatie. In vijftien gevallen roept de naam een positieve associatie op; het feit dat iemand ervoor kiest om bijvoorbeeld zijn organisatie 'Andalus' te noemen geeft aan dat hij of zij daarmee positieve associaties heeft. In de artikelen komen verschillende zaken en organisaties voor die als naam (een variatie op) Andalus hebben: een kapper¹¹¹, een scoutinggroep¹¹², een hotel¹¹³, een orkest¹¹⁴, een muziekgezelschap- of voorstelling¹¹⁵, een Marokkaanse woongroep voor ouderen¹¹⁶, een appartementencomplex¹¹⁷ en een trein¹¹⁸.

Aan zes artikelen waarin al-Andalus gebruikt wordt als naam is een negatief waardeoordeel toegekend¹¹⁹. Het gaat hierbij steeds over een radicaal islamitische groepering die zich 'Fatah Al Andalus' noemt (wat 'strijd voor islamitisch Spanje' betekent). Hoewel al-Andalus voor de leden van deze groep blijkbaar een positief beeld oproept, maken hun banden met terrorisme dat bij de gemiddelde lezer van een nieuwsbericht over hen waarschijnlijk eerder een negatief beeld zal blijven hangen.

5.5.2b Artikelen met een waardeoordeel onderbouwd met meningen

In 78 artikelen (dus in 60,9% van de artikelen met een waardeoordeel) wordt een oordeel gegeven dat is onderbouwd met één of meer meningen. Daarmee worden uitingen bedoeld die niet controleerbaar zijn. Van deze artikelen zijn er precies evenveel positief als negatief (allebei 38) en twee artikelen zijn zowel positief als negatief.

¹¹¹ Mulder (2001, 30 april).

¹¹² Auteur onbekend (2004, 2 maart); Auteur onbekend (2001, 6 oktober).

¹¹³ Gruyter, de (1996, 4 mei); Jungmann (1998, 4 november).

¹¹⁴ Auteur onbekend (1996, 6 september).

¹¹⁵ Auteur onbekend (1998, 18 juni); Auteur onbekend (2000, 24 augustus); Auteur onbekend (2000, 31 augustus); Auteur onbekend (2000, 31 augustus); Auteur onbekend (2001, 7 juni).

¹¹⁶ Remmerswaal (2010, 24 februari).

¹¹⁷ Auteur onbekend (2009, 8 juli).

¹¹⁸ Auteur onbekend (2002, 16 februari); Auteur onbekend (2004, 21 februari).

¹¹⁹ Auteur onbekend (2003, 24 januari); Auteur onbekend (2008, 29 augustus); Auteur onbekend (2009, 5 maart); Auteur onbekend (2009, 5 maart); Auteur onbekend (2010, 8 januari); Auteur onbekend (2010, 8 januari).

Dertig artikelen komen uit de categorie kunst en cultuur. In deze recensies en aankondigingen komen zowel positieve als negatieve oordelen voor. Soms beperkt het oordeel zich tot een bijvoeglijk naamwoord, zoals in een artikeltje over een muziekgezelschap: *'Vanaf 1492 werd de briljante islamitische beschaving in Spanje, Al-Andalus, het land uit gejaagd.'*¹²⁰ In enkele andere artikelen wordt naar het zogenaamd vreedzaam en tolerante al-Andalus verwezen als inspiratiebron, zoals in dit citaat: *'De Spaanse luitist Luis Delgado laat zich bij voorkeur inspireren door de rijke muzikale traditie van Al Andalus, toen moslims, christenen en joden in middeleeuws Spanje vreedzaam samenleefden.'*¹²¹ En ook in een artikel over de flamenco waarin een dichteres aan het woord komt: *'Dichterlijk vertelt Pilar daarover: "Arabieren, joden en christenen komen samen in Andalusië en scheppen een unieke beschaving, Al-Andalus. De poëzie vloeit en de Guadalquivir stroomt door gebieden van tolerantie en voorspoed. Toen daagden de kruizen op, behangen met zwaarden en overgoten met haat en bloed.'*¹²² Jozias van Aartsen schetst in een boekrecensie in Trouw een beeld van twee verschillende versies van al-Andalus: *'Maar de fundamentalistische legitimatie die zij geven aan hun moorddadig optreden appelleert helaas aan groepen voornamelijk jongeren op zoek naar een identiteit. El Andalus tegenover ons gedroomd paradijs van tolerantie. Niet het historische, intellectuele Andalusië, ver voor op de rest van Europa in cultuur en wetenschap. Maar een virtueel, verwrongen Andalusië waar het recht van de sterkste heerst. De Franse Arabist Gilles Kepel omschrijft het in zijn boek Oorlog in het hart van de islam zo: 'Dat hedendaagse Andalusië is in wording in de Europese voorsteden, bevolkt door jongeren afkomstig uit de moslimlanden in het zuiden en het oosten van het Middellandse-Zeegebied.'*¹²³ Hoewel hij zich negatief uitlaat over de huidige ontwikkelingen, schetst hij een haast idealistisch beeld van het middeleeuwse al-Andalus.

Een andere grote groep artikelen waarin het oordeel bestaat uit meningen, vormen de 29 artikelen uit de categorie achtergrond. Daaronder vallen negentien verdiepingsartikelen, waarin wordt ingaan op het nieuws. Een aantal van deze artikelen gaan over de multiculturele samenleving in het Spanje van nu, en verwijzen daarbij naar de geschiedenis van Spanje met de islam. Zo staat een artikel met als titel 'Spanje schrikt van multicultuur' het volgende te lezen: *'Vanochtend in de metro hoorde ze een keurig net geklede man het nog hardop tegen zijn medepassagiers zeggen: "Het heeft ons zeven eeuwen gekost om de Moren er uit te gooien. En het zal nog eens zeven eeuwen duren om ze definitief buiten de deur te houden.'*¹²⁴ Een vergelijkbaar sentiment is te vinden in een artikel over Roemeense migranten in Spanje: *'Een buurtbewoner: We hebben 800 jaar lang de Moren hier over de vloer gehad. Er daar hebben we het nog steeds over. Dat probleem met de Roemenen lossen we ook niet even in een paar maanden op.'*¹²⁵ Ook zijn er in deze context positieve verwijzingen, zoals in een interview met een Israëlische ambassadeur: *'Israël wil van Europa leren hoe joden en moslims vreedzaam naast elkaar leven. [...] Mansour weet dat Al Qaida droomt van een middeleeuws Al Andalus waarin Arabieren Spanje veroverden. Israël ziet liever het historische Al Andalus van de twaalfde en*

¹²⁰ Auteur onbekend (2003, 9 oktober).

¹²¹ Maas (2005, 15 september).

¹²² Auteur onbekend (2003, 9 oktober).

¹²³ Aartsen, van (2006, 11 september).

¹²⁴ Adolf (2000, 10 maart).

¹²⁵ Adolf (2008, 24 januari).

dertiende eeuw, de 'Gouden Eeuw' van tolerante relaties tussen moslims, joden en christenen in Europa. Maar voor de meeste moslims is die droom niet zo relevant.¹²⁶ De groep achtergrondartikelen bevat naast deze verdiepingsartikelen ook vier opiniërende stukken, vier columns en twee ingezonden brieven. In één van de opiniërende stukken noemt ook PVV-leider Geert Wilders al-Andalus om zijn betoog kracht bij te zetten: *'Wilders schrijft over 'de islamitische invasie van penetratie, propaganda, bekering en demografische verandering'. Hij verwijst naar de Moren in Spanje en 'de tweede invasiepoging door de Ottomaanse Turken die voor de poorten van Wenen gekeerd werd toen ze daar in 1683 gelukkig de pan in werden gehakt'.¹²⁷*

Ook in een aantal kook- en reisartikelen worden oordelen over al-Andalus onderbouwd met meningen. De vijf kookartikelen zijn zonder uitzondering positief. Bij deze recepten of ingrediënten die in al-Andalus zijn ontstaan of ingevoerd (of waarvan men dat denkt), wordt kort ingegaan op de context waar ze vandaan komen: *'De wortels gaan volgens haar terug naar de geschiedenis van de Spaanse middeleeuwen, 'het mohammedaanse Andalusië' dat een 'zeer geraffineerde levensstijl had bereikt met islamitische en joodse accenten'. De naam Andalus roept volgens haar 'bij elke Mohammedaan een onherstelbaar heimwee op'. Opmerkelijke stellingen: de wortels van een Arabische keuken liggen in Spanje, en elke moslim droomt van middeleeuws Spanje.¹²⁸* Of soms wat subtieler: *'Het was ooit een welvarende regio waar Romeinen tempels bouwden en de moren tot hun fraaiste architectuur kwamen.¹²⁹* Van de acht reisartikelen is de helft positief over al-Andalus, zoals in deze beschrijvingen van het Alhambra in Granada: *'Dat het Alhambra de stempel is van een niet als Europees beschouwde cultuur doet niet ter zake. Het is een lichtend monument van een fijnbeschaafd volk in een donkere periode van de Middeleeuwen en het wordt daarom niet voor niets het mooiste juweel genoemd dat de Moren in Europa achterlieten.¹³⁰* In het volgende fragment uit een artikel over de kust in Noord-Spanje worden de Moren in een negatiever daglicht gesteld: *'In 722 ontmoetten de Asturiërs hier de eerste Moorse veroveraars. Ene Pelayo, een edelman, trosselde wat stoere jongens op en hakte de Moren in de pan. Pelayo liet zich tot koning van Asturias kronen. Pas zeven eeuwen later werd de rest van Spanje bevrijd, maar Covadonga is het begin van de reconquista, de herovering van het land.¹³¹*

Een volgende groep artikelen waarin het oordeel over al-Andalus wordt onderbouwd met meningen wordt gevormd door een zestal nieuwsberichten. In één van deze berichten wordt al-Andalus door de Spaanse aartsbisschop bijzonder negatief gesproken over de periode van al-Andalus: *'De Spaanse aartsbisschop Antonio María Rouco heeft ongemeen hard uitgehaald naar de nieuwe socialistische regering in Madrid. 'Een terugkeer naar de tijd van de Moren', zo oordeelt hij over het beleid van premier José Luis Zapatero's regering. [...] En een doorn in het oog is ook de overweging donaties voor andere geloven dan het katholieke aftrekbaar te maken*

¹²⁶ Müller (2005, 12 november).

¹²⁷ Eekhoudt (2008, 12 juli).

¹²⁸ Auteur onbekend (2001, 29 november).

¹²⁹ Eijndhoven, van (1999, 16 juli).

¹³⁰ Auteur onbekend (2009, 14 september).

¹³¹ Knaapen (2008, 9 augustus).

voor de belasting. Van dat laatste zouden ook islamitische instellingen profiteren. Vandaar Rouco's uitroep dat 'sommigen terug willen naar 711' (het jaar waarin de Moren Spanje binnenvielen).¹³²

Een complexe groep in deze context wordt gevormd door artikelen over al-Qaeda. Bij artikelen met een waardeoordeel gebaseerd op meningen horen acht artikelen waarin al-Qaeda nadrukkelijk wordt genoemd; van deze artikelen komen er vijf uit de categorie achtergrond en drie uit de categorie nieuws. Hier geldt hetzelfde als in paragraaf 5.5.2a, waar een radicale islamitische groepering met de naam 'Fatah Al Andalus' wordt besproken. Hoewel in deze berichten door al-Qaeda in positieve zin naar al-Andalus wordt verwezen, zijn deze artikelen toch als negatief aangemerkt. Omdat de associatie met al-Qaeda voor de meeste lezers negatief zal zijn, ligt het in de lijn der verwachting dat ideaalbeelden van al-Qaeda niet worden gedeeld met de gemiddelde dagbladlezer in Nederland. Soms worden uitspraken van al-Qaeda al in het artikel genuanceerd of bestreden, zoals in dit citaat uit een artikel over Granada: *'De referenties van Bin Laden aan de herverovering van El Andalus op de christenen stoort Ruiz in hoge mate. "Alsof het hier een soort museum is. De islam is iets levends en van deze tijd. Wij koesteren geen enkel romantische ideaal om naar het verleden terug te keren."¹³³* Ook in een ander artikel over Granada en een nieuwe moskee die daar geopend werd wordt Bin Laden aangehaald en tegengesproken: *'De islam is terug in Al-Andalus', juichten de stichters van de moskee daarom bij de opening - zónder daarmee de bedoeling te hebben toespraken van Osama bin Laden in herinnering te roepen over de herovering van de verloren gewesten van het Kalifaat. Het bewijs dat Abdulhasib Castiñeira en de zijnen goed worden begrepen: 'De buurtgenoten hebben hier laatst in groten getale aan het Suikerfeest deelgenomen.' [...] De directeur van het Centrum voor Islamstudies, Abdulhasib Castiñeira, verklaart: 'In de westerse democratieën hebben de multinationals en de banken de macht - aan die gedachte is niets extremistisch, dat zegt Noam Chomsky ook. Het model van de oude islamitische beschaving, het Kalifaat, is veel rechtvaardiger. In Al-Andalus leefden joden, christenen en moslims broederlijk samen. Rilke, Carlyle, grote schrijvers hebben dat bewonderd.' Nee, dat klinkt niet naar Osama bin Laden, die geregeld de loftrumpet steekt over het Kalifaat.'¹³⁴*

5.5.2c Artikelen met een waardeoordeel onderbouwd met ten minste één feit

Alle overgebleven artikelen, 29 in totaal, bevatten een waardeoordeel dat is onderbouwd met ten minste één feit. Zoals in tabel 5.8 is af te lezen behoren van deze artikelen negentien tot de categorie achtergrond, negen tot de categorie kunst en cultuur en één tot de categorie reizen. In tabel 5.9 is te zien dat twintig van de artikelen een positief waardeoordeel geven, zeven een negatief en twee beiden. Het reisartikel geeft een negatief waardeoordeel: *'Toen de Moren de stad innamen, verschansten de laatste christenen zich in die toren. Niet dat het hielp, want ze eindigden allemaal met een doorgesneden keel.'¹³⁵*

¹³² Auteur onbekend (2004, 8 juli).

¹³³ Adolf (2004, 1 mei).

¹³⁴ Burghoorn (2004, 20 november).

¹³⁵ Zoon (1998, 25 april).

De negentien artikelen uit de categorie achtergrond zijn zeven opiniërende artikelen, zes verdiepingsartikelen, twee analyses, twee columns en twee artikelen over geschiedenis. Vijf opiniërende artikelen¹³⁶ horen bij elkaar: daarin wordt door verschillende auteurs in dagblad Trouw een discussie gevoerd over de tolerantie van al-Andalus en de plaats van de filosofen uit deze periode daarin. Hier volgt een korte weergave van de belangrijkste punten over al-Andalus. De discussie wordt aangezwengeld door Mat Herben, die het niet eens is met het standpunt in een boek van Michiel Leezenberg dat ook de islam een Verlichting heeft gekend, al in de tiende eeuw. Hij vindt dat Leezenberg vooringenomen is ten gunste van de islam en daardoor niet kritisch genoeg. Over al-Andalus schrijft Herben (onder andere) het volgende: *'Ook in ons land wordt de boodschap verspreid dat een islamitische staat een veel beter systeem is dan de democratische rechtsstaat. [...] Als voorbeeld van zo'n heilstaat wordt steevast Andalusië aangevoerd, waar islamieten, joden en christenen in de twaalfde eeuw vreedzaam en in harmonie zouden hebben samengeleefd. Maar is dat wel zo? Kan het Andalusië van de twaalfde eeuw als lichtend voorbeeld voor de eenentwintigste eeuw worden gebruikt?'* Vervolgens geeft Herben een kort historisch overzicht, waarin hij positief is over de situatie ten tijde van het Kalifaat maar zeer negatief over onder andere de intolerante Almoraviden. Hij sluit af met de volgende alinea: *'Met het bovenstaande denk ik dat Andalusië in het juiste perspectief is geplaatst als een fascinerende, maar niet unieke periode in de westerse beschaving. Al-Andaloes is in alle opzichten (historisch, politiek en religieus) onbruikbaar als model voor de vestiging van een 'tolerante moslimstaat'. Het is triest dat er steeds weer journalisten en wetenschappers zijn die de mythe van het islamitische paradijs klakkeloos overnemen, niet beseffend dat zij daarmee extremisten stijven in hun waandenkbeelden.'*¹³⁷

In een reactie schrijft Leezenberg dat hij het globaal eens is met Herben. Met name omdat dit ook blijkt uit de stukken die Herben citeert uit zijn boek, verbaast het Leezenberg dat Herben hem zo fel bestrijdt. Leezenberg schrijft onder andere: *'Als ik daar schrijf dat islamitisch Spanje niet geheel ten onrechte wordt opgehemeld, 'multicultureel' nadrukkelijk tussen haakjes zet, en zeg dat die samenleving zou zijn gekenmerkt door vreedzame culturele uitwisseling, dan moet de gemiddelde lezer toch kunnen concluderen dat ik daar zelf mijn twijfels over heb, zeker als wat ik zelf vervolgens schrijf – en wat ook door Herben geciteerd wordt – er niet mee strookt. Kortom. Herbens suggestie dat ik islamitisch Spanje zou voorstellen als een multicultureel paradijs, of zelfs als een model of blauwdruk voor het heden, staat haaks op wat ik zelf schrijf.'*¹³⁸ Het volgende artikel is van de hand van Machteld Allan, die zich in het kamp voegt van Mat Herben. Zij schrijft over al-Andalus onder andere: *'Een gewenste situatie in het heden (bijvoorbeeld de multiculturele, seculiere of 'open' maatschappij vol geëmancipeerde moslims) wordt in zijn geheel geprojecteerd op de middeleeuwen, waarbij de onderliggende idee is dat de islam niet in de weg hoeft te staan als we zo'n maatschappij verlangen. Sterker nog: Andalusië onder islamitische heerschappij fungeert als de moeder aller multiculti-maatschappijen. Eén stapje verder in deze redentatie en de islam is zelfs onmisbaar geworden voor zo'n 'open' maatschappij. [...] De islamisering van joden en christenen, die voortaan door het leven moeten als ahl al-kitab, Mensen van het Boek, houdt onder*

¹³⁶ Allan (2006, 18 maart); Allan (2006, 15 april); Herben (2006, 11 februari); Leezenberg (2006, 18 februari); Leezenberg (2006, 15 april). De volledige artikelen zijn te lezen in bijlage 2.

¹³⁷ Herben (2006, 11 februari).

¹³⁸ Leezenberg (2006, 18 februari).

*meer in de betaling van een speciale belasting. Wie niet betaalt, mag gedood worden. Dit systeem, dat ook in Andalusië onder islamitische heerschappij opgeld deed, wordt ons door islamapologeten als 'princiële islamitische tolerantie' in de maag gesplitst.*¹³⁹

De discussie wordt afgesloten door twee korte artikelen van Leezenberg en Allan. Leezenberg benadrukt in zijn stuk nog eens dat hij middeleeuws islamitisch Spanje niet wil voorstellen als model voor de hedendaagse multiculturele samenleving, en de islam zeker een verlichting of modernisering heeft doorgemaakt.¹⁴⁰ Allan bestrijdt nogmaals verschillende standpunten van Leezenberg over de islam, maar gaat daarbij niet verder in op al-Andalus.¹⁴¹

Van de overige artikelen uit de categorie achtergrond is de meerderheid positief: slechts één column en één verdiepingsartikel geven een negatief oordeel. Het volgende citaat komt uit een artikel waarin een positief oordeel is onderbouwd met meerdere feiten: *'Córdoba was de bakermat van de Renaissance, een smeltkroes waarin moslims, joden en christenen vreedzaam samenleefden. [...] Córdoba is een geheugenpaleis in het noorden van Andalusië, op de oever van de Rio Guadalquivir. Ooit, duizend jaar geleden, was het de grootste stad van Europa, het hart van het westelijke kalifaat. Nu wordt het islamitische rijk waarvan Córdoba de hoofdstad was, door historici geroemd als hét voorbeeld van een glorieuze, multiculturele samenleving. Als een smeltkroes waarin moslims, joden en christenen vreedzaam samenleefden, een stad waar de schatten van de Griekse cultuur konden overleven, waar Aristoteles en Plato in ere werden gehouden, terwijl de rest van Europa in diepe duisternis leefde, gras de straten van Rome overwoekerde en wolven door de straten van Parijs joegen. [...] De grondlegger van de dynastie, Abdel Rahman I, heeft de laatste jaren mythische proporties aangenomen. Al Dakhil, wordt hij genoemd, 'de immigrant', die na een jarenlange odyssee, op de vlucht voor de Abbasiden die zijn familie in Damascus hadden uitgemoord, uiteindelijk de Straat van Gibraltar overstak en in Al Andalus een nieuw rijk stichtte waarin de convivencia, het vreedzaam samenleven, tot norm werd verheven. [...] Sinds de dood van de dictator Franco herontdekt Spanje zijn geschiedenis en ontstaat er ruimte om de bijdrage van moslims en joden aan de Spaanse cultuur te onderzoeken en te herwaarderen. [...] Aan de muur hangen geschilderde portretten van 'de vrouwen van Andalusië': dichters, filosofen, wiskundigen, medici. Joods, christelijk, moslim. Samen hangen ze aan één wand. Ze speelden een vooraanstaande rol in het multiculturele Córdoba van de 10de tot de 12de eeuw. [...] 'De Ommayaden waren tolerant. Christenen mochten processies houden, kerkklokken luiden, hun geloof uitoefenen, zolang ze het gezag van de islam maar accepteerden'. In het hart van Córdoba staat de Mezquita, die weergaloos mooie herinnering aan een verlichte dynastie, aan twee eeuwen van tolerantie onder de Ommayaden.*¹⁴²

In een ander artikel wordt het verhaal verteld van de martelaren van Córdoba (zie voor een korte toelichting hiervan paragraaf 3.3). Nadat eerst wordt verteld over een van deze martelaren, een zekere Perfectus.

¹³⁹ Allan (2006, 18 maart)

¹⁴⁰ Leezenberg (2006, 15 april).

¹⁴¹ Allan (2006, 15 april)

¹⁴² Jacobs (2009, 9 mei).

Vervolgens plaatst de auteur dit in een breder perspectief, waarbij de toenmalige situatie in Córdoba genuanceerd in beeld komt: *'De geschiedenis van de martelaren van Cordoba werpt een algemene vraag op. Waarom worden zoveel ethische en politieke meningsverschillen, zowel tussen naties als erbinnen, zo moeilijk oplosbaar zodra religie in het spel is? [...] Uiteraard zijn religie en politiek van oudsher met elkaar verbonden. Ons uitgangspunt, Cordoba, was tenslotte een kalifaat, waar het religieuze en het politieke gezag verenigd waren. [...] Maar velen, uit religieuze meerderheden zowel als uit minderheden, geloven in een ideologisch religieus pluralisme dat niet aanvaardt dat de religie van de meerderheid een overheersende positie moet krijgen. Dat is de nieuwe situatie. De emir van Cordoba dulde de christenen en de joden zonder twijfel mede omdat hem dat goed uitkwam. Hij kón hen dulden - zolang ze geen godslastering pleegden - op grond van een islamitische overweging: zij waren Ahl al-Kitab, mensen van het Boek, op wie, zoals de heilige Koran zegt, geen religieuze dwang mag worden uitgeoefend. Verdraagzaamheid jegens mensen met een religieuze minderheidsidentiteit is begonnen in oorden waar de meerderheidsreligie dit aanbeval; de minderheid waren wel dankbaar, maar rekenden nooit op gelijke behandeling van alle godsdiensten. Maar nadat in Spanje de christenen de macht hadden overgenomen, behandelde de heilige inquisitie de moslims en de joden heel wat minder verdraagzaam dan de ongelovigen hén hadden behandeld. Zoals het in het Cordoba van de 9de eeuw was gegaan, zo ging het in het Amsterdam van Rembrandt, waar de joden voor het eerst in West-Europa verdraagzaamheid ondervonden.'*¹⁴³

In de categorie kunst en cultuur gaan vier artikelen over boeken en vijf over tentoonstellingen. Al deze artikelen geven een positief waardeoordeel, op één van de artikelen over boeken na die zowel positief als negatief is. In dit artikel wordt het boek 'God's Crucible: Islam and the Making of Europe, 570-1215' van David Levering Lewis uit 2008 beschreven. Het genuanceerde beeld dat in het boek gegeven wordt, komt daarom ook terug in het artikel. Zo worden de beschaving en wetenschappelijke hoogtepunten beschreven, maar ook de negatievere processen die daarmee gepaard gingen. Een voorbeeld: *'Het Cordoba van de Omayyaden zou de kern vormen van een beschaving die de rest van Europa zeker vier eeuwen vooruit was in technisch, commercieel en cultureel opzicht. Lewis beschrijft nauwgezet hoe deze beschaving tot stand kwam en hoe zij geschraagd werd door wat convivencia werd genoemd, het samenleven van joden, moslims en christenen, op basis van een tolerantie met beperkingen. Joden en christenen mochten daarbij niet te opzichtig hun religie uitoefenen en de eerste jaren na de verovering geen kerken of synagoges bouwen, ze mochten zich niet zo kleden als Arabieren, geen wapens dragen en niemand bekeren. Deze tolerantie was gebaseerd op minachting en niet op welwillendheid, schrijft Lewis. Maar het legde niemand windeieren en na een aantal jaren werd het meer een sociale conventie dan een last.'*¹⁴⁴ In een van de artikelen over de tentoonstellingen wordt door de auteur van de gelegenheid gebruik gemaakt om al-Andalus in verband te brengen met de huidige islamdiscussie in Spanje. *'Niet iedereen in Spanje kijkt met gepaste trots naar de erfenis van eeuwen waarin de moslims in al-Andalus – vrijwel het gehele Iberische schiereiland – de scepter zwaaiden. Zeker niet nadat Osama bin Laden enkele jaren geleden een fatwa uitsprak over de herovering van het gebied,'* schrijft journalist Steven

¹⁴³ Appiah (2006, 23 december).

¹⁴⁴ Müller (2009, 10 april). Het volledige artikel is te lezen in bijlage 2.

Adolf in een artikel over een tentoonstelling over Ibn Khaldoun. Volgens hem zijn het huidige Europese islamdebat en vraagstukken rondom migratie en de opkomst van de radicale islam voor Spanjaarden bekend maar ongemakkelijk terrein, omdat zij gedurende de tientallen jaren van dictatuur hebben geleerd dat tijdens de reconquista de katholieken het land bevrijdden door de barbaren het land uit te slaan. Daarbij komt dat Spanje tot ongeveer twintig jaar geleden een bijzonder homogene bevolking had en pas sinds twintig jaar weer te maken heeft met grote groepen (islamitische) immigranten. Toch is het beeld inmiddels genuanceerder, schrijft Adolf, omdat de rijke moslimgeschiedenis in Spanje niet te negeren valt. *‘In Cordoba leef je naast één van de grootste moskeeën in uit de geschiedenis. Hier in Sevilla onder de schaduw van de Giralda, ooit een minaret. En hier het Alcázar, met zijn Moorse bogen en zijn tegelwerk, dat werd bewoond door Pedro, een zeer christelijke koning.*¹⁴⁵

De feiten die in deze 29 artikelen worden genoemd, blijken aan te sluiten bij de gegevens uit de wetenschappelijke teksten die zijn omschreven in paragraaf 4.4. De situaties die worden geschetst komen overeen met het beeld uit de tekstbronnen; geen van de feiten wordt direct weerlegd?

5.6 Verschillen tussen dagbladen

De artikelen die in dit onderzoek bestudeerd worden zijn afkomstig uit de volgende dagbladen: Dagblad de Pers, De Telegraaf, de Volkskrant, NRC Handelsblad en Trouw. (Metro en Sp!ts zijn voor dit onderzoek wel meegenomen maar leverden geen artikelen op). In tabel 5.10 is te zien hoeveel artikelen per dagblad in dit onderzoek zijn opgenomen, en hoe deze artikelen zijn verdeeld over de typen waardeoordeelen.

5.10 Aantal en percentage artikelen per dagblad per type oordeel

Waarde-oordeel	De Pers		De Telegraaf		De Volkskrant		NRC Handelsblad		Trouw		Totaal	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Geen	3	50,0%	8	50,0%	39	47,0%	31	44,3%	15	30,6%	96	42,9%
Naam	2	33,3%	2	12,5%	12	14,5%	4	5,7%	1	2,0%	21	9,4%
Mening	1	16,7%	6	37,5%	27	32,5%	26	37,1%	18	36,7%	78	34,8%
Feit	0	0,0%	0	0,0%	5	6,0%	9	12,9%	15	30,6%	29	12,9%
Totaal	6	100,0%	16	100,0%	83	100,0%	70	100,0%	49	100,0%	224	100,0%

De grootste groep artikelen is afkomstig uit De Volkskrant, namelijk 83. Daarna komt het NRC Handelsblad met 70 artikelen, Trouw met 49 artikelen, De Telegraaf met 16 artikelen en tot slot Dagblad de Pers met 6 artikelen (waarbij het belangrijk is op te merken dat Dagblad de Pers pas in 2007 is opgericht; deze artikelen zijn dus gepubliceerd in een veel kortere periode). Op Trouw na is bij alle dagbladen de groep artikelen zonder waardeoordeel het grootst (van alle dagbladen samen 42,9%). Bij Trouw wordt de grootste groep gevormd door artikelen met een waardeoordeel dat is onderbouwd door een mening (26 artikelen of 37,1%). De kleinste groep wordt steeds gevormd door artikelen met een waardeoordeel dat is onderbouwd met ten minste één feit (12,9% van het totaal), maar ook hier vormt Trouw een uitzondering: daar wordt de kleinste groep gevormd door artikelen waar het waardeoordeel in een naam zit: 2,0% (één artikel).

¹⁴⁵ Adolf (2006, 7 oktober). Het volledige artikel is te lezen in bijlage 2.

Wanneer de groep artikelen zonder waardeoordeel wordt weggelaten, blijft een groep over van 128 artikelen. In tabel 5.11 is per dagblad te zien hoeveel artikelen het waardeoordeel positief of negatief van aard is (of beide).

5.11 Aantal en percentage artikelen per dagblad per aard van het oordeel

Waarde-oordeel	De Pers		De Telegraaf		De Volkskrant		NRC Handelsblad		Trouw		Totaal	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Positief	1	33,3%	4	50,0%	26	59,1%	24	61,5%	18	52,9%	73	57,0%
Negatief	2	66,6%	4	50,0%	17	38,6%	13	33,3%	15	44,1%	51	39,8%
Beide	0	0,0%	0	0,0%	1	2,3%	2	5,1%	1	2,9%	4	3,1%
Totaal	3	100,0%	8	100,0%	44	100,0%	39	100,0%	34	100,0%	128	100,0%

Bij De Volkskrant, NRC Handelsblad en Trouw is het percentage artikelen met een positief waardeoordeel groter dan het percentage artikelen met een negatief waardeoordeel. Bij NRC Handelsblad is van deze drie dagbladen het verschil het grootst: daar geeft 61,5% een positief waardeoordeel en 33,3% een negatief oordeel (5,1% geeft beide). Bij Trouw is het verschil het kleinst: 52,9% geeft een negatief oordeel tegenover 44,1% met een positief oordeel (en 2,9% met beide). Bij De Telegraaf is het helft van het aantal artikelen positief en de andere helft negatief (beide vier artikelen). Dagblad de Pers is het enige dagblad waarbij het percentage artikelen met een negatief waardeoordeel groter is dan het percentage artikelen met een positief waardeoordeel: 66,6% (twee artikelen) tegen 33,3% (één artikel).

In 2004 doet zich de situatie voor dat eenzelfde aanleiding (een theaterfestival met als thema Córdoba) in twee kranten leidt tot een zeer verschillende benadering van het onderwerp al-Andalus. Zo schrijft een recensent in De Volkskrant: *'Zelf was hij gegrepen door met name de 'convivencia', het idee van vreedzame samenleving van moslims, christenen en joden in de Zuid-Spaanse stad rond het jaar 1000. Dat en de ongekende bloei die de regio doormaakte in die periode, bleken een bron van inspiratie ook voor andere theatermakers.'*¹⁴⁶ In een artikel over dit zelfde festival is de toon van de recensent van het NRC Handelsblad duidelijk negatiever: *'Het onderwerp is zo politiek correct dat je er opstandig van wordt. De bloeitijd van de islam willen de bedenkers van de theaterkaravaan Cordoba! in herinnering roepen, de Gouden Eeuw in de Zuid-Spaanse stad Córdoba rond het jaar 1000, toen daar het niveau van beschaving ver vóór lag op de rest van Europa. [...] Het is alsof de bedenkers van Cordoba! ons ertoe willen dwingen de islam te waarderen: "wij hebben," lijken zij te roepen, "onze cultuur aan de grote uitvindingen van de moren te danken, dus niemand mag ooit nog beweren dat de islam achterlijk is!'"* En even verder in hetzelfde stuk: *'Ook de Brusselse groep Dito'Dito steekt met de zoetige boodschap vrijelijk de draak. De bewondering voor het vreedzame samenleven van moren, joden en christenen in modelstad Cordoba maakt hier plaats voor twijfel. [...] Hoewel ook deze kritiek politiek correct is, want gelijkelijk over alle religies verdeeld, maakt ze toch een verstandiger indruk dan het elders in Cordoba!*

¹⁴⁶ Veraert (2004, 19 oktober).

*opduikende islam-omhelzende gekweel.*¹⁴⁷ Dit voorbeeld dient slechts ter illustratie; in tabel 5.11 is te zien dat voor NRC Handelsblad en De Volkskrant de verdeling in positieve en negatieve waardeoordelen niet veel verschilt.

¹⁴⁷ Jong, de (2004, 19 oktober).

6. CONCLUSIE

In deze studie is onderzocht hoe in de grote Nederlandse dagbladen in een periode van ongeveer twintig jaar is verwezen naar al-Andalus, en of die verwijzingen terecht zijn. In totaal zijn 224 artikelen gevonden waarin wordt verwezen naar al-Andalus. De verwijzingen blijken voor te komen in allerlei soorten artikelen: van boekrecensies tot reisartikelen en van opiniërende stukken tot recepten. Veruit de meeste verwijzingen bleken te vinden in artikelen uit de categorieën kunst en cultuur (in totaal 74) en achtergrond (in totaal 72).

In het algemeen kan gezegd worden dat in het voorjaar en in de zomer wat meer over dit onderwerp geschreven wordt, door de relatief grote categorie reisartikelen die met name in die maanden verschijnt. Soms is een duidelijke aanleiding aan te wijzen voor het verschijnen van artikelen met verwijzingen naar al-Andalus (zoals de herdenking van 1492 en verschillende acties van al-Qaeda, of op kleinere schaal: het uitkomen van een boek of voorstelling of een tentoonstelling), maar voor de meeste artikelen is dat niet het geval. Op basis van deze feiten kan al worden gesteld dat Al-Andalus op een constante aandacht in de dagbladen kan rekenen.

Opvallend is dat na 2000 gemiddeld aanzienlijk meer artikelen verschenen met verwijzingen naar al-Andalus dan voor die tijd. Het is waarschijnlijk dat de aanslagen, eerst in New York en later in Madrid, hierbij een rol speelden. Niet alleen zorgde het aantal nieuwsberichten en verdiepingsartikelen met al-Qaeda als onderwerp (die ook zelf regelmatig verwezen naar al-Andalus en daarmee de krant haalden) in de tweede helft van deze onderzoeksperiode voor een behoorlijk aantal artikelen, ook werd naar aanleiding hiervan de rol van de islam in de geschiedenis van Spanje weer onder de aandacht gebracht, wat weer leidde tot beschouwende en beschrijvende artikelen over dit onderwerp. Misschien leverde dit alles ook weer meer terloopse verwijzingen op, omdat door alle aandacht het onderwerp weer wat op de voorgrond trad, maar dat is niet onderzocht.

De meeste artikelen verwijzen niet naar een specifieke periode van al-Andalus, omdat de verwijzing slechts terloops is of geen onderscheid wordt gemaakt, of worden meerdere perioden besproken. In uitgebreidere artikelen waarin dieper op het onderwerp wordt ingegaan, wordt echter wel duidelijk het onderscheid gemaakt tussen de periode van de Oemajjaden-dynastie (ten tijde van het onafhankelijke emiraat en het kalifaat van Córdoba) en de latere periode waarin de Almoraviden en de Almohaden aan de macht waren. De periode van de Oemajjaden (en dan met name ten tijde van het kalifaat) wordt over het algemeen positief benaderd: de samenleving van toen wordt over het algemeen beschouwd als tolerant en de ontwikkelingen in de wetenschap, architectuur, landbouw et cetera wordt uitgebreid geprezen. De periode van de strenge, fanatieke Almoraviden en Almohaden daarentegen wordt als bijzonder negatief omschreven; deze islamitische machthebbers waren op geen enkele manier tolerant te noemen. Toch is ook dit onderscheid niet zwart-wit: in sommige artikelen worden wetenschappelijke en filosofische ontwikkelingen geprezen die plaatsvonden onder heerschappij van de Almoraviden en de Almohaden, en in andere artikelen laat men zich zeer negatief uit over

de samenleving ten tijde van het kalifaat. Eenzelfde situatie wordt soms op meerdere manieren uitgelegd: waar sommige auteurs de Oemajjaden-emirs en –kaliefen prijzen als zeer tolerant omdat zij christenen en joden, zij het met enkele restricties en eisen, toestonden om hun eigen geloof te blijven uitoefenen, leggen anderen juist de nadruk op die restricties (een speciale belasting, kledingvoorschriften, een verbod op bekeren, geen uitingen van de religie in het openbaar) en beschrijven zij diezelfde situatie als onderdrukking en zeer onwenselijk.

In 57,1% van de artikelen wordt een waardeoordeel gegeven. Soms doordat wordt geschreven over een gebouw of organisatie die de naam al-Andalus draagt, soms slechts door een bijvoeglijk naamwoord maar vaak ook in een uitgebreider verhaal. Deze standpunten worden relatief weinig onderbouwd met controleerbare feiten, maar wanneer men dat wel doet, zijn de aangehaalde feiten juist. Dat wil zeggen: de feiten komen overeen met de bronnen die in dit onderzoek als maatgevend zijn gesteld. Van alle artikelen waarin een waardeoordeel wordt gegeven, is een kleine meerderheid positief (57,0%). Het NRC Handelsblad verwijst het vaakst in positieve zin naar al-Andalus, gevolgd door De Volkskrant en Trouw. De Volkskrant en NRC Handelsblad publiceren ook het vaakst verwijzingen naar al-Andalus: in de onderzochte periode van ongeveer twintig jaar zijn respectievelijk tachtig en zeventig van zulke verwijzingen te vinden.

De verwijzingen en bronnen overziende moet worden gesteld dat de samenleving zoals die bestond in het Kalifaat van Córdoba niet te gebruiken is als blauwdruk voor onze eigen multiculturele samenleving. Dit standpunt komt ook terug in de discussie tussen Mat Herben, Michiel Leezenberg en Machteld Allan in Trouw; hoewel zij over allerlei punten een felle discussie voeren, zijn zij het hier wel over eens. Al-Andalus was geen paradijs. Zeker niet wanneer wordt gekeken naar de volledige periode van acht eeuwen: naast tijden van vrede waren er ook vele oorlogen en fanatieke, intolerante leiders. Ook het veelgeprezen kalifaat van Córdoba was niet ideaal; er blijken allerlei kanttekeningen te maken bij deze ‘vreedzame samenleving van drie religies’.

Interessant genoeg is er eigenlijk ook niemand die beweert dat dat ideaalbeeld wel zou moeten bestaan. Waar tegenstanders van al-Andalus vaak starten met de weerlegging van het argument dat de samenleving van toen ideaal was en eigenlijk ook nu toepasbaar zou moeten zijn, is er in de bestudeerde artikelen geen voorstander die dat beweert.

Maar betekent dat dat islamitische tolerantie van al-Andalus dus niet bestaat? Dat gaat te ver. Vrijwel niemand betwist dat de samenleving zoals die bestond in het kalifaat bijzonder en ver ontwikkeld was; zeker als daarbij gekeken wordt naar middeleeuwse context waarin deze bestond. Het was misschien niet ideaal gezien vanuit de politieke context waarin het islamdebat zich nu afspeelt; door vanuit de huidige Nederlandse situatie te kijken die gekenmerkt wordt door de scheiding van kerk en staat, is het idee dat één religie de macht heeft en de rest alleen mag blijven bestaan in een ingekapselde en beperkte vorm, moeilijk voorstelbaar. De onderzochte artikelen laten zien dat een grote nuance nodig is, wil je je niet laten verblinden door de politieke situatie, maar juist de culturele ontwikkeling waarderen.

LITERATUUROPGAVE

Achtergrondliteratuur

- Adolf, S., *Spanje achter de schermen: de feestelijke herrijzenis van een democratie*, Amsterdam: Prometheus/NRC Handelsblad, 2001.
- Alders, H., *In het spoor van de Moor: een reis door het Spanje van de islam*, Schoorl: Conserve, 2004.
- Bakker, K., *Andalusië: een reisboek*, Amsterdam: Jan Mets, 1999.
- Barrucand, M. & A. Bednorz, *Moorish Architecture in Andalusia* (vert.: M. Scuffil), Köln: Taschen, 1992 (oorspr. titel: *Maurische Architektur in Andalusien*, 1991).
- Barton, S., *A History of Spain*, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2009.
- Beck, H., *Islam in hoofdlijnen*, Zoetermeer: Meinema, 2002.
- Bennassar, B., *Histoire des Espagnols: tome I. VIe-XVIIe siècle*, Paris: Perrin, 2005.
- Berendsen, A., *Kunstschaten van Spanje*, Hilversum: W. de Haan, 1966.
- Bernus-Taylor, M. (Edt.), *Les Andalousies, de Damas à Cordoue*, Paris: Hazan; Institute du monde arabe, 2000.
- Brigouleix, B. & M. Gayral, *Le Roman de Tolède*, Paris: Éditions du Rocher, 2007.
- Clot, A., *L'Espagne musulmane: VIIIe-XVe siècle*, Paris: Perrin, 2004.
- De Koran: een weergave van de betekenis van de Arabische tekst in het Nederlands door Fred Leemhuis*, Houten: Fibula, 2005.
- Dooren, K. van, *Spanje: handboek over land, cultuur en bevolking*, Bussum: THOTH, 2000.
- Dooren, K. van & O. Zwartjes, *Geschiedenis en cultuur van Spanje: van steentijd tot verlichting*, Bussum: Coutinho, 2001.
- Driesen, H. (Red.), *In het huis van de islam*, Nijmegen: Sun, 2004.
- Emants, M., *Schetsen uit Spanje* (bezorgd en van een nawoord voorzien door: G. Mulder & S. Faber), Leiden: Menken, Kasander & Wigman (oorspr. titel: *Uit Spanje: schetsen*, 1886).
- Entenmann, U., *Das Erbe der Kalifen*. In: H. Schnitgerhans (Hrsg.), *Merian: Andalusien* (pp. 42-55), Hamburg: Merian, z.j..
- Faure, É., *Andalusië* (vert.: N. Breukelaar, foto's: C. Sappa), Hedel: Librero, 1999 (oorspr. titel: *L'Andalousie*, 1998).
- Fletcher, R., *Moorish Spain*, London: Weidenfeld & Nicolson, 1992.
- Garaudy, R., *Epopée de la Culture Universelle*, Córdoba: Fundación Roger Garaudy, z.j. (videoband).
- Garaudy, R., *Appel aux vivants*, Paris: Seuil, 1979.
- Garaudy, R., *Promesses de l'Islam*, Paris: Seuil, 1981.
- Garaudy, R., *L'Islam en occident: Cordoue, capitale de l'esprit*, Paris: L'Harmattan, 1987.
- Geers, G.J., *Spanje: land - volk - cultuur*, Baarn: Het Wereldvenster, 1954.
- Glassé, C., *The concise encyclopaedia of islam: revised edition*, London: Stacey International, 2001.
- Gudiol, J., *Kunst van Spanje* (vert.: A.J. Richel), Den Haag: W. Gaade, z.j. (oorspr. titel: *The Arts of Spain*, z.j.).
- Guichard, P., *Al-Andalus 711-1492: une histoire de l'Andalousie arabe*, Paris: Hachette Littératures, 2000.

- Hooykaas, R., *Geschiedenis der natuurwetenschappen: van Babel tot Bohr*, Utrecht: A. Oosterhoek, 1971.
- Hourani, A., *De geschiedenis van de Arabische volken* (vert.: A.J. van Braam), Amsterdam: Olympus, 2005 (oorspr. titel: *A History of the Arab Peoples*, 1991).
- Jayyusi, S.K., *The legacy of Muslim Spain Volumes 1 & 2*, Leiden: Brill, 1994.
- José Cela, C., *Joden, moren en christenen: Spaanse reisverhalen* (vert.: T. Ceelen), Utrecht: Veen, 1990 (oorspr. titel: *Vagabundo al servicio de España*, 1965).
- Jungman, A. & S. Fowles, *De koning en de moskee* (vert.: B. van Beusekom), Kampen: Ten Have, 2004 (oorspr. titel: *The Most Magnificent Mosque*, 2004).
- Leezenberg, M., *Islamitische filosofie, een geschiedenis*, Amsterdam: Bulaaq, 2001.
- Lemm, R., *Geschiedenis van Spanje*, Soesterberg: Aspekt, 2003.
- Leroy, B., *Les Juifs dans l'Espagne chrétienne avant 1492*, Paris: Éditions Albin Michel, 1993.
- Levering Lewis, D., *God's Crucible: Islam and the Making of Europe, 570-1215*, New York: W.W. Norton & Company, 2008.
- Lévi-Provençal, E., *Histoire de l'Espagne musulmane: tome 2. Le Califat umayyade Cordoue*, Paris: Maisonneuve et Larose, 1999 (première édition, 1950).
- Luyendijk, J., *Een tipje van de sluier: islam voor beginners*, Amsterdam: Podium, 2006.
- Menjot, D., *Les Espagnes médiévales 409-1474*, Paris: Hachette, 2001.
- Menocal, M.R., *De gouden eeuwen van Andalusië* (vert.: D. Poppinga), Amsterdam: Bulaaq, 2006 (oorspr. titel: *The Ornament of the World*, 2003).
- Meyerson, M.D. & E.D. English (eds.), *Christians, Muslims, and Jews in Medieval and Early Modern Spain: Interaction and Cultural Change*, Notre Dame: University of Notre Dame Press, 2000.
- Peláez del Rosal, J. (ed.), *The Jews in Córdoba (X-XII)* (vert.: P.A. Sneesby). Córdoba: Ediciones El Almendro, 2003 (oorspr. titel: *La Sinagoga*, 1988).
- Pérez, J., *Histoire de l'Espagne*, Paris: Fayard, 1996.
- Praz, M., *De mythe van romantisch Spanje* (vert.: I. Cialona), Amsterdam: Nijgh & Van Ditmar, 1992 (oorspr. titel: *Penisola Pentagonale*, 1928).
- Reilly, B.F., *The Medieval Spains*, Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
- Roldan, J.M., *Historia de España*, Madrid: Edi-6, 1989.
- Rucquoi, A., *Histoire médiévale de la Péninsule ibérique*, Paris: Seuil, 1993.
- Russel, B., *Geschiedenis der westerse filosofie in verband met politieke en sociale omstandigheden van de oudste tijden tot heden* (vert.: R. Limburg), Wassenaar: Servire, 1975 (oorspr. titel: *History of Western Philosophy and Its Connection with Political and Social Circumstances from the Earliest Times to the Present Day*, z.j.).
- Russell, P.E. (ed.), *Spain: a companion to Spanish studies*, London: Methuen, 1987.
- Webster, J., *Andalus: het Moorse heden en verleden van Spanje* (vert.: J. Meerman), Amsterdam: Mouria, 2005 (oorspr. titel: *Andalus, Unlocking the Secrets of Moorish Spain*, 2004).
- Wheatcroft, A., *Ongelovigen: Het conflict tussen het christendom en de islam* (vert.: J. Braks), Amsterdam: Atlas, 2005 (oorspr. titel: *Infidels: A History of the Conflict between Christendom and Islam*, 2004).

Wintle, J., *The Rough Guide: History of Spain*, London: Rough Guides, 2003.

Ye'or, B., *Islam and Dhimmitude: Where Civilizations Collide* (vert. uit het Frans: M. Kochan & D. Littman),
Madison: Fairleigh Dickinson University Press, 2002.

Ye'or, B., *Eurabië: De geheime banden tussen Europa en de Arabische wereld* (vert.: A. Wevers), Amsterdam:
Meulenhoff, 2007 (oorspr. titel: *Eurabia, l'axe euro-arabe*).

Krantenartikelen

(1992, 23 maart). Alhambra's paleisalen vol met pronkstukken uit de Moorse tijd. *Trouw*.

(1992, 30 januari). Culturele evenementen in Spanje. Museumbezoek tot vier uur 's nachts. *NRC Handelsblad*.

(1993, 7 augustus). Santiago de Compostela. Een oecumenische ... *Trouw*.

(1996, 6 september). Wereldmuziek. *De Volkskrant*.

(1997, 22 december). Gibraltar. *NRC Handelsblad*.

(1997, 29 augustus). Waar blijf je met schaaftijs en je falafel tegenover cola en hamburgers. *Trouw*.

(1998, 18 juni). Wereldmuziek. *De Volkskrant*.

(1999, 5 mei). Aubergines. *De Volkskrant*.

(2000, 20 mei). Karel V kon zijn taak niet aan. *Trouw*.

(2000, 24 augustus). Wereldmuziek. *De Volkskrant*.

(2000, 31 augustus). Selectie Muziek. *NRC Handelsblad*.

(2000, 31 augustus). Wereldmuziek. *De Volkskrant*.

(2001, 16 oktober). Ceuta en Melilla Spanje's achilleshiel. *De Telegraaf*.

(2001, 29 november). Aristocratische Marokkaanse keuken. *De Volkskrant*.

(2001, 4 augustus). Cataplana uit Algarve. *De Volkskrant*.

(2001, 6 oktober). Schuilplaats in bange tijden. *De Volkskrant*.

(2001, 7 juni). Festivals. *NRC Handelsblad*.

(2002, 11 juli). Fijnmazig weefsel. *De Volkskrant*.

(2002, 16 februari). Weekje trein voor Euro 2500. *De Volkskrant*.

(2003, 16 oktober). Marokkanen vinden weg naar Concertgebouw. *De Volkskrant*.

(2003, 24 januari). 'Terroristen' gearresteerd in Spanje en Italië. *NRC Handelsblad*.

(2003, 8 februari). Pelgrims krijgen last van nieuwe Pyreneeëntunnel. *De Volkskrant*.

(2003, 9 oktober). Fiesta Flamenca terug naar wortels. *De Telegraaf*.

(2003, 9 oktober). Omar Metoui. *De Volkskrant*.

(2004, 13 maart). Het einde van een illusie. Nieuw slagveld voor Al-Qaeda. *NRC Handelsblad*.

(2004, 14 oktober). El cid. *De Volkskrant*.

(2004, 2 maart). Na de soera volgt de scoutinggroet. Voortbestaan van Marokkaans padvindingsproject in Den
Haag onzeker. *NRC Handelsblad*.

(2004, 21 februari). De Vijf Mooiste treinen. *De Volkskrant*.

(2004, 21 mei). De Moren en 'Kuhul'. *De Volkskrant*.

(2004, 4 juni). Moorse kip. *De Volkskrant*.

(2004, 8 juli). 'Regering voert Spanje terug naar de Moren-tijd'. *Trouw*.

(2004, 7 oktober). Cordoba! *De Volkskrant*.

(2005, 11 maart). Al-Kaida maakte Spanje al in 2002 doelwit. *Trouw*.

(2005, 27 mei). Pas verschenen. *NRC Handelsblad*.

(2005, 4 juni). Nieuwe boeken non fictie. *Trouw*.

(2006, 16 september). Iberische bruggen. *De Volkskrant*.

(2006, 17 maart). Arabische puzzel in Spaanse bodem. *NRC Handelsblad*.

(2006, 7 februari). Islam rechtvaardigt agressie tegen ongelovigen. *De Volkskrant*.

(2007, 12 april). Algerijnse premier: verkiezingen gaan gewoon door. *De Volkskrant*.

(2007, 12 april). Noord-Afrikaanse tak van Al-Qaida vormt groeiende bedreiging. *De Pers*.

(2007, 13 april). Algerije probeert sporen terreur te wissen. *NRC Handelsblad*.

(2007, 13 april). Doelwit en springplank. *NRC Handelsblad*.

(2007, 14 april). Spanje beducht voor Al-Qaeda. *De Telegraaf*.

(2007, 21 september). Al-Qaeda: jihad tegen Musharraf. *NRC Handelsblad*.

(2007, 21 september). Video Al Qaida: Maghreb 'ontdoen' van Fransen en Spanjaarden. *De Volkskrant*.

(2007, 28 september). Televisie Voorkeur. *NRC Handelsblad*.

(2008, 29 augustus). Marokko rolt terreurcel op. *De Pers*.

(2008, 29 juli). Het Alhambra. *De Telegraaf*.

(2008, 7 augustus). Leger Mauretanië zet president Abdallahi buitenspel. *Trouw*.

(2009, 11 april). De Moren achterna & Wederom Gran Canaria. *De Telegraaf*.

(2009, 14 maart). De antwoorden. *De Volkskrant*.

(2009, 14 september). Moorse cultuur in Spanje. *De Telegraaf*.

(2009, 23 mei). Selectie. *NRC Handelsblad*.

(2009, 4 juli). Film. *NRC Handelsblad*.

(2009, 5 februari). Voor moslimterroristen en jihad-ronselaars is Spanje topprioriteit. *De Volkskrant*.

(2009, 5 maart). Spanje arresteert Marokkaanse terreurverdachte. *De Telegraaf*.

(2009, 5 maart). Spanje arresteert Marokkaanse terreurverdachte. *De Telegraaf*.

(2009, 8 juli). Euro 127.900. *De Volkskrant*.

(2010, 17 april). Selectie. *NRC Handelsblad*.

(2010, 2 april). Moslims opgepakt na illegaal gebed. *De Volkskrant*.

(2010, 3 april). In de moskee van Cordoba mogen moslims echt niet bidden. *Trouw*.

(2010, 6 maart). 'Boeken hebben mij vaak getroost' Cisca Dresselhuys. *Trouw*.

(2010, 8 januari). Veroordelingen voor terrorisme in Marokko. *De Pers*.

(2010, 8 januari). Veroordelingen voor terroristen in Marokko. *De Telegraaf*.

Aartsen, J. van (2006, 11 september). Integratie. Dat kan in Nederland. *Trouw*.

Abdolah, K. (2009, 2 januari). De moeder aller vraagtekens. *De Volkskrant*.

Adolf, S. (1995, 21 februari). Spanje dorst naar regenwater. *NRC Handelsblad*.

Adolf, S. (1997, 22 maart). Spanje weet nog niet dat het discrimineert. *NRC Handelsblad*.

- Adolf, S. (1998, 7 augustus). Europese topondernemers: Belmiro de Azevedo van de Portugese holding Sonae. Een beetje strateeg pakt zijn kansen. *NRC Handelsblad*.
- Adolf, S. (2000, 10 maart). Spanje schrikt van multiculturaliteit. *NRC Handelsblad*.
- Adolf, S. (2002, 28 januari). Spanje favoriete hang-out Al-Qaeda. *NRC Handelsblad*.
- Adolf, S. (2003, 18 september). Rechter Garzón klaagt Bin Laden aan. *NRC Handelsblad*.
- Adolf, S. (2003, 5 juli). 48 uur in Valencia. *NRC Handelsblad*.
- Adolf, S. (2003, 9 augustus). Grootmoeders flan is allang verleden tijd. *NRC Handelsblad*.
- Adolf, S. (2004, 1 mei). Granada schuwt Wahabisme. Na '11 maart' rommelt het in de Spaanse moslimgemeenschap. *NRC Handelsblad*.
- Adolf, S. (2004, 14 augustus). Terras aan de rand van Europa. Buiten eten. *NRC Handelsblad*.
- Adolf, S. (2006, 7 oktober). Herwaardering van Al-Andalus. In Spanje groeit de belangstelling voor het rijke moslimverleden. *NRC Handelsblad*.
- Adolf, S. (2007, 16 juni). Catalonië is erg selectief in historisch museum. *NRC Handelsblad*.
- Adolf, S. (2008, 24 januari). Voor een baan doen Roemenen alles. Immigratie: Roemenen zoeken massaal werk in Spanje, ondanks een moratorium. *NRC Handelsblad*.
- Allan, M. (2006, 15 april). Bij de bestudering van de islam is iets verschrikkelijk misgegaan. *Trouw*.
- Allan, M. (2006, 18 maart). Is Al-Farabi een islamitische Kant? Kom nou toch! *Trouw*.
- Appiah, K.A. (2006, 23 december). Wij, kosmopolitische gelovigen, moeten anderen leren de lokroep van fanatici te weerstaan. *NRC Handelsblad*
- Basci, K. (2003, 25 oktober). Hoge muren beschermen Verlicht Europa. *De Volkskrant*.
- Berger, B. & P. Dekker (1993, 31 juli). Quota voor immigratie gevraagd. Nuchtere Duitse bijdragen aan debat over multicultureel Europa. *Trouw*.
- Bloembergen, J. (2004, 24 juni). São João. Bom dia. *NRC Handelsblad*.
- Blokker, J. (1998, 20 november). Van Columbus tot Franco. *De Volkskrant*.
- Boer, A. de & M. van Dinther (2002, 30 november). Lekker tot de achterflap. *De Volkskrant*.
- Boevink, W. (2009, 11 juli). Een hoorn in het kruis. *Trouw*.
- Bommel, A. van (1997, 25 juni). Het multiple choice-geloof van het SCP. *Trouw*.
- Bommel, A. van (1998, 26 november). Voor Selma Schepel - over een kus van de moslimprins op het witte paard. *Trouw*.
- Boom, H. (2001, 28 juli). De gloriejaren van de Omeiyaden uit Córdoba. *Trouw*.
- Bos, G.F. (1993, 27 februari). Griekenland (3). *NRC Handelsblad*.
- Boucher, F. (1999, 15 februari). Moros y Cristianos (2). *NRC Handelsblad*.
- Bouman, H. (2002, 20 december). 1 april in Afrika. *De Volkskrant*.
- Bouman, S. (2004, 8 december). Hier dreigt helemaal geen burgeroorlog. *NRC Handelsblad*.
- Breitbarth, A. (2010, 16 januari). Veelzijdig Valencia. *De Telegraaf*.
- Brink, H.M. van den (1991, 9 februari). Spanje hoopt op extra toeristen. *NRC Handelsblad*.
- Brink, H.M. van den (1992, 17 april). Drie Spaanse exposities tonen Arabische invloeden. *NRC Handelsblad*.
- Brink, H.M. van den (1992, 30 maart). Spaans-joodse verzoening met bittere bijmaak. *NRC Handelsblad*.

Brink, H.M. van den (1992, 4 januari). Dromen van Al-Andalus. Het moorse erfgoed en de Spaanse identiteit. *NRC Handelsblad*.

Brusse, P. (2004, 15 mei). Vrijgevochten zeeroversnest. *De Volkskrant*.

Buis, R. (1998, 10 juni). Gazpacho, Spaanse koude tomatensoep. *Trouw*.

Burghoorn, A. (2004, 14 september). Geschiedenis van 11/3-cel gaat terug tot 1995. Reconstructie: Veerkrachtige Madrileense terreurgroep heeft wortels in Afghanistan en Al Qa'ida. *De Volkskrant*.

Burghoorn, A. (2004, 20 november). Spanje zet moslims niet in de hoek na aanslagen. Reportage: Publieke discussie naar aanleiding van '11/3' in Madrid gaat nauwelijks over islam of integratie. *De Volkskrant*.

Chatrou, L. (1997, 17 mei). Europa denkt asperges aan de Moren. *De Volkskrant*.

Coenradie, K (2009, 8 augustus). Loire-Atlantique prikkelt de zintuigen. Zon, zee, zout ... *De Telegraaf*.

Crijnen, T. (2001, 24 oktober). 'Zij hebben Jezus niet vermoord'. Verstandhouding tussen moslims en christenen wisselde sterk. *Trouw*.

Crijnen, T. (2004, 20 oktober). Al-Andalus was in Middeleeuwen geen multiculti-paradijs. *Trouw*.

Crijnen, T. (2004, 5 januari). Bekeerlingen domineren de islam in Andalusië. Spaanse Moslims. *Trouw*.

Crijnen, T. (2004, 9 oktober). Leve de Middeleeuwen. *Trouw*.

Deutekom, P. van (1996, 30 september). Taalschool van Toledo in ere hersteld. *Trouw*.

Dijkgraaf, R. (2006, 18 maart). Islam uit de vergelijking. *NRC Handelsblad*.

Douwes, J. (1994, 20 oktober). Woorden schieten als auto's voorbij. *Trouw*.

Eekhoudt, T. (2008, 12 juli). Wilders niet suggestief? Kom op zeg! *De Volkskrant*.

Eijndhoven, A. van (1999, 16 juli). Gambas à Alentejana. *NRC Handelsblad*.

Eijndhoven, A. van (1999, 30 juli). Pasteis de nata. *NRC Handelsblad*.

Engels, J. (1998, 9 september). Escher verbeeldde de wiskunde/GRAFICUS. *Trouw*.

Evenhuis, A. (1992, 30 april). Alhambra toont met 'al-Andalus' Moorse kunst van Spanje. *Trouw*.

Evenhuis, A. (1996, 4 januari). Bestijg den trein nooit zonder ... *Trouw*.

Fortuin, A. (2003, 18 juli). Eerst gingen de boeken de brandstapel op. Hoe moslims en christenen het in Spanje met elkaar uithielden. *NRC Handelsblad*.

Gelder, H. van (2002, 11 maart). Troubadours waren te chic om zelf te zingen. Hanny Alders stelt mythe bij: middeleeuwen kenden in de zang rangen en standen. *NRC Handelsblad*.

Gerritsen, J. (2007, 13 januari). Overwinteren in een onbedorven Spaanse kustplaats.

Groen, J. (2003, 29 augustus). Ontsporen in doolhof van jihad-websites. Achtergrond: Het is eenvoudig om een wervende terreursite te maken; controle erop laat nog te wensen over. *De Volkskrant*.

Groen, L.F. (1996, 25 mei). Alentenjo:schatkamer van Portugal. *De Telegraaf*.

Groeneveld, G. (2001, 2 juni). Hoe Nederland wende aan de islam. *De Volkskrant*.

Groot, R. de (2000, 4 maart). Kruidige wijnen van de barre Spaanse hoogvlakte. *Trouw*.

Gruyter, C. de (1996, 4 mei). Rebelle van modelkinderen. Fundamentalisme als politieke uitlaatklep voor jonge moslims. *NRC Handelsblad*.

Heerma van Oss, S. (2000, 15 juni). Escher echt en computergestuurd. *NRC Handelsblad*.

Herben. M. (2006, 11 februari). Is het islamitische Andaloës uit de twaalfde eeuw een schoolvoorbeeld van een

- harmonieuze, multiculturele samenleving? *Trouw*.
- Hielkema, H. (2004, 3 april). Klompen als wapen tegen de Moren. *Trouw*.
- Hielkema, H. (2010, 20 februari). Spanje. *Trouw*.
- Hoek, G.J. (2005, 12 maart). Valencia, tussen kunst en kitsch. *De Telegraaf*.
- Hofman, O. (1994, 29 maart). Spanje viert carnaval in Semana Santa
- Homan, M. (2006, 6 mei). Alicante is warm en vriendelijk, energiek en ontspannen. En ook 's nachts sprankelend!
Trouw.
- Jacobs, G. (2009, 14 maart). Oorlogspad. *De Volkskrant*.
- Jacobs, G. (2009, 9 mei). Een glorieuze droom. *De Volkskrant*.
- Jager, P.K. (2005, 11 maart). Spanje een jaar na 11-M verdeeld tot op het bot. *Trouw*.
- Janssen, C. (2006, 18 maart). Wat een zelfvertrouwen. *De Volkskrant*.
- Janssen, C. (2007, 24 maart). Prettig saai en schoon. *De Volkskrant*.
- Jong, A. de (1992, 27 november). Dadelijk spijt van elk mild woord. Het cynische toneelwerk van Franz Grillparzer.
NRC Handelsblad.
- Jong, A. de (2003, 10 mei). Het licht van Andalusië. *NRC Handelsblad*.
- Jong, A. de (2004, 19 oktober). Tegendraadse en zoetige lessen over leer islam. *NRC Handelsblad*.
- Jungmann, B. (1998, 4 november). Roemloos einde aan avontuur van Willem II. *De Volkskrant*.
- Kaa, R. van de (1998, 12 maart). Patio's en Moorse lusthoven. Tuinen van Spanje. *NRC Handelsblad*.
- Keulemans, C. (1999, 5 maart). Boabdil gaat naar Amerika. Jonge Marokkanen als buitenspelers van de
Nederlandse cultuur. *De Volkskrant*.
- Keulen, J. (2003, 20 september). Veertien eeuwen haat. *Trouw*.
- Kleyn, O. (2003, 26 november). Solide bonenpot. *De Volkskrant*.
- Knaap, B. van der (1992, 11 januari). Al-Andalus (2). *NRC Handelsblad*.
- Knaapen, J. (2008, 9 augustus). Alleen met zee en zand. Onontdekte kust van Noord-Spanje. *NRC Handelsblad*.
- Knapen, B. (2009, 23 december). Kerktorens en minaretten. *NRC Handelsblad*.
- Koper, A. (2006, 24 maart). Een leugenachtige Columbus. *De Volkskrant*.
- Krielaars, M. (2001, 26 april). Het Moorse hart van Europa. *NRC Handelsblad*.
- Lange, S. de (2005, 13 augustus). Dwepen met Andalus. *Trouw*.
- Leezenberg, M. (2005, 23 december). Crusoe meets Tarzan. Arabisch 13de eeuws meesterwerk opnieuw vertaald.
NRC Handelsblad.
- Leezenberg, M. (2006, 15 april). Nogmaals: de twee Verlichtingen van de islam. *Trouw*.
- Leezenberg, M. (2006, 18 februari). De twee Verlichtingen van de islam. *Trouw*.
- Leezenberg, M. (2006, 21 april). De fatwa van de filosoof. Het denken van Averroes (1126-1198) vond in de islam
lang geen weerklank. *NRC Handelsblad*.
- Leezenberg, M. (2006, 8 september). Wat wil die man toch van ons? Nieuw licht op de drijfveren van Bin Laden en
zijn medestrijders in de heilige oorlog. *NRC Handelsblad*.
- Maas, T. (2003, 4 september). Wiegeliedjes. *De Volkskrant*.
- Maas, T. (2005, 15 september). Sui Vesan, begeleid door kalimba en struikgewas. *De Volkskrant*.

Maas, T. (2007, 14 mei). Roffelende hakken bij Spaans-Marokkaanse samenwerking. *De Volkskrant*.

Maas, T. (2007, 26 september). 'Ik wil laten horen hoe actueel deze muziek is'. Profiel Kamal Hors en Cantigas de Santa Maria. *De Volkskrant*.

Maas, T. (2009, 4 juni). Wereldmuziek. *De Volkskrant*.

Meester, M. (1999, 27 november). De borst. *De Volkskrant*.

Montag, S. (2005, 25 juni). Fontein. *NRC Handelsblad*.

Moor, J. de (2003, 16 oktober). Lamsvlees uit Cordoba. *Trouw*.

Mop, H. (2004, 13 augustus). Rijst met tonijn. *De Volkskrant*.

Mulder, E. (2001, 30 april). In de Schilderswijk zijn veel winkels altijd open. *Trouw*.

Müller, H. (2000, 8 april). Valencia. *De Volkskrant*.

Müller, H. (2001, 22 oktober). Liefelingssoep van de profeet. *De Volkskrant*.

Müller, H. (2001, 27 april). Simpel Andalusisch. *De Volkskrant*.

Müller, H. (2004, 17 december). Kasba in de kerk. *De Volkskrant*.

Müller, H. (2004, 18 juni). Moren en Christenen. *De Volkskrant*.

Müller, H. (2004, 30 juli). Hete Moorse soepen. *De Volkskrant*.

Müller, H. (2005, 12 november). Met hulp van Turkije radicale islam bestrijden. Interview: Israëlsche ambassadeur Reda Mansour is in Europa op zoek naar gematigde moslims. *De Volkskrant*.

Müller, H. (2006, 11 november). Gezonde spinazie uit Irak. *De Volkskrant*.

Müller, H. (2009, 10 april). Blij met enorme olifant. *De Volkskrant*.

Müller, H. (2009, 23 december). De Moor kan lachen en de christen ook. *De Volkskrant*.

Müller, H. (2010, 6 februari). 'Geen Moren voor de deur, wel inflatie'. *De Volkskrant*.

Nijdam, P. (2008, 3 augustus). Een nieuwe wereld in de Oude Wereld. De wedergeboorte van Spaanse wijnen. *De Telegraaf*.

Nijenhuis, T. (2000, 25 maart). De valhelm van El Cid. *De Volkskrant*.

Nijenhuis, T. (2001, 10 februari). Dankzij El Cid terug naar de Middeleeuwen. *De Volkskrant*.

Olnon, M. (1997, 22 mei). Zijn Turken wel beschaafde mensen. *Trouw*.

Oñorbe Genovesi, I. (2007, 26 mei). Gewoon, lekker Hollands. *De Volkskrant*.

Oñorbe Genovesi, I. (2009, 20 augustus). Spanjaard ziet zichzelf als bijzonder tolerant. *De Volkskrant*.

Plasterk, R. (2003, 17 oktober). Wat ons bindt. *De Volkskrant*.

Pols, R. (1997, 22 oktober). Pokken. *Trouw*.

Ramdas, A. (2001, 15 oktober). Middeleeuwse held. *NRC Handelsblad*.

Ramdas, A. (2008, 4 december). Het beste hulpje van Verdonk is de pietenpolitie. Sinterklaas: Moeten gebruiken van een volksfeest worden aangepast aan nieuwe Nederlanders? *NRC Handelsblad*.

Remmerswaal, H. (2010, 24 februari). Marokkaanse ouderen kunnen bij elkaar blijven. *De Volkskrant*.

Roelants, C. (2007, 12 april). Dodelijke fusie in de Maghreb. 'N-Afrikaanse alliantie ook gevaar voor Europa'. *NRC Handelsblad*.

Sanders, E. (1998, 31 juli). Ramsj. *NRC Handelsblad*.

Segeren, E. (2007, 16 september). Bach in de bajes voor contractbreuk. Sonates voor viola de gamba. *De Pers*.

- Slomp, J. (1992, 2 januari). Al vijf eeuwen strijd om tolerantie. 'Katholieke koningen' deden moslimbolwerk Granada vallen. *Trouw*.
- Sommer, M. (2005, 7 juli). Bij de baard van de profeet. *De Volkskrant*.
- Spiering, H. (2006, 7 januari). De wereld is een zee van verhalen. Het sprookje, de mythe of de legende is vaak mooier dan de reis. *NRC Handelsblad*.
- Spiering, H. (2008, 6 december). Een vijfde van de Iberische mannen zou in mannelijke lijn afstammen van joden. *NRC Handelsblad*.
- Steenmeijer, M. (2007, 5 oktober). Allemaal de schuld van Castilië. *De Volkskrant*.
- Steketee, M. (2006, 20 oktober). Lekker vies Moors leren. *NRC Handelsblad*.
- Steketee, M. (2009, 24 januari). Tot op het bot. *NRC Handelsblad*.
- Stigter, B. (2004, 13 oktober). Bicepshoofden. *NRC Handelsblad*.
- Vaan, S. de (1998, 10 april). Christenen, joden en moren leefden vreedzaam samen. *De Volkskrant*.
- Velzen, G. van (2007, 16 november). Ken uw Spaanse kookklassiekers. Spaanse culinaire bijbel vertaald. *De Pers*.
- Velzen, G. van (2008, 3 december). Paella eten bij de Balaguers. Eten in Valencia. *De Pers*.
- Ven, P. van der (1993, 6 augustus). Laatste baken van erbarmen Paus vindt in Boudewijn en Fabiola zijn heilige echtbaar. *Trouw*.
- Ven, P. van der (2000, 16 december). De herinnering fel begeerd. *Trouw*.
- Venmans, P. (2006, 26 mei). Joods zijn en Arabisch spreken. Boeiend en toegankelijk overzicht van pluralistische beschaving in Andalusië tijdens de Middeleeuwen. *De Volkskrant*.
- Veraert, K. (2004, 19 oktober). Collegevoorstelling is hoogtepunt 'Cordoba!'. *De Volkskrant*.
- Verstegen, W. (2005, 12 november). Al Andaloës. *Trouw*.
- Vlasblom, D. (2009, 21 maart). De Hollandse moefti. *NRC Handelsblad*.
- Vosmaer, M. (1998, 15 mei). Behalve verliefd is Orlando ook bezeten. Ike Cialona maakt poëzie van Ariosto's 'Orlando Furioso'. *Trouw*.
- Waal, M. de (2010, 10 februari). Verboden te bidden voor moslims. Spanje: Katholieke kerk ziet streng toe op bezoekers van La Mezquita in Córdoba. *NRC Handelsblad*.
- Welling, D. (1993, 12 juni). Beeldende kunst. *Trouw*.
- Wilbrink, F. (2008, 15 augustus). Het is weer jamtijd. *De Telegraaf*.
- Zijlmans, M. (2008, 19 december). Alcohol komt van al-kuhl, sjarren van djarra. *De Volkskrant*.
- Zilverberg-Boas, M. (1992, 11 januari). Al-Andalus (1). *NRC Handelsblad*.
- Zoon, C. (1996, 27 september). Spanje heeft kathedraal schandelijk verwaarloosd. *De Volkskrant*.
- Zoon, C. (1997, 15 februari). Spaans stadje gaat te keer tegen moderne windmolens. *De Volkskrant*.
- Zoon, C. (1998, 25 april). Het land waar de stenen spreken. *De Volkskrant*.
- Zoon, C. (2002, 5 januari). Een geometrisch delirium. *De Volkskrant*.
- Zoon, C. (2003, 13 september). Honger in de geest. *De Volkskrant*.
- Zoon, C. (2004, 15 oktober). De aanslagen in Madrid begonnen bij de Moren. *De Volkskrant*.
- Zwet Slotemaker, N. van der (1996, 3 februari). Andalusië, hier krijgt de hertogin Alva les in het dansen van de flamenco. *De Telegraaf*.

Zwet Slotemaker, N. van der (1998, 9 mei). Montpellier is gek op water. *De Telegraaf*.

BIJLAGEN (GEBUNDELD IN LOSSE SYLLABUS)

Bijlage I: Database met artikelen (samenvatting)

Bijlage II: Integraal opgenomen artikelen:

- 1) (1992, 23 maart). Alhambra's paleiszaal vol met pronkstukken uit de Moorse tijd. *Trouw*.
- 2) Adolf, S. (2006, 17 maart). Arabische puzzel in Spaanse bodem. *NRC Handelsblad*.
- 3) Adolf, S. (2006, 7 oktober). Herwaardering van Al-Andalus. In Spanje groeit de belangstelling voor het rijke moslimverleden. *NRC Handelsblad*.
- 4) Allan, M. (2006, 18 maart). Is Al-Farabi een islamitische Kant? Kom nou toch! *Trouw*.
- 5) Allan, M. (2006, 15 april). Bij de bestudering van de islam is iets verschrikkelijk misgegaan. *Trouw*.
- 6) Boom, H. (2001, 28 juli). De gloriejaren van de Omejaden uit Córdoba. *Trouw*.
- 7) Brink, H.M. van den (1992, 4 januari). Dromen van Al-Andalus. Het moorse erfgoed en de Spaanse identiteit. *NRC Handelsblad*.
- 8) Brink, H.M. van den (1992, 17 april). Drie Spaanse exposities tonen Arabische invloeden. *NRC Handelsblad*.
- 9) Crijnen, T. (2004, 20 oktober). Al-Andalus was in Middeleeuwen geen multiculti-paradijs. *Trouw*.
- 10) Evenhuis, A. (1992, 30 april). Alhambra toont met 'al-Andalus' Moorse kunst van Spanje. *Trouw*.
- 11) Herben, M. (2006, 11 februari). Is het islamitische Andaloes uit de twaalfde eeuw een schoolvoorbeeld van een harmonieuze, multiculturele samenleving? *Trouw*.
- 12) Leezenberg, M. (2006, 18 februari). De twee Verlichtingen van de islam. *Trouw*.
- 13) Leezenberg, M. (2006, 15 april). Nogmaals: de twee Verlichtingen van de islam. *Trouw*.
- 14) Müller, H. (2009, 10 april). Blij met enorme olifant. *De Volkskrant*.
- 15) Slomp, J. (1992, 2 januari). Al vijf eeuwen strijd om tolerantie. 'Katholieke koningen' deden moslimbolwerk Granada vallen. *Trouw*.
- 16) Venmans, P. (2006, 26 mei). Joods zijn en Arabisch spreken. Boeiend en toegankelijk overzicht van pluralistische beschaving in Andalusië tijdens de Middeleeuwen. *De Volkskrant*.
- 17) Verstegen, W. (2005, 12 november). Al Andaloes. *Trouw*.